

Niet zo vrij als ik rij

Het is al weer een tijdje geleden dat, onder aanvoering van de Nederlandse autolobby, een actie werd gestart om de automobilisten te beschermen tegen het toenemende „autootje pesten” door met name de overheid. Het werd tijd dat eens duidelijk gemaakt werd welke voordelen „ons autootje” had. Bovendien mocht wel eens worden gezegd dat al die milieuverhalen over de negatieve aspecten van het groeiende autoverkeer zwaar overtrokken waren. De asfaltering van Nederland had nog lang niet zulke dramatische vormen aangenomen als de verschillende milieugroepen wilden doen geloven.

In het verlengde van deze „Blij dat ik rij”-actie werd vervolgens een campagne gestart tegen de dagelijkse files 1) voor verschillende beruchte bruggen en tunnels in Nederland. De files hebben een enorme tijd-, milieu- en energieverpilling tot gevolg en bovendien werd de aandacht gevestigd op de psychische ontberingen die filerijders moeten ondergaan.

Er is, terecht, nogal wat kritiek op deze initiatieven geoefend. Zo roept het vignet van de actie — een vrolijk autootje — dat menige achterruit siert en bijzonder populair blijkt bij kinderen (!) een „nogal” eenzijdig beeld op van de aspecten die aan het autogebruik en -bezit zijn verbonden. Het is duidelijk dat men „voor het gemak” van een aantal minder aantrekkelijke kanten van de auto heeft geabstraheerd. Verder ligt aan de „Blij dat ik rij”-filosofie de gedachte ten grondslag dat mensen een onstuitbare vrijheids- en onafhankelijkheidsbehoefte zouden bezitten, die door het bezit en het gebruik van een auto zouden kunnen worden bevredigd. Op dit punt zou ik wat nader willen ingaan.

Op een vorige maand door de Stichting Weg gehouden studiemiddag over „De smalle marges van een sturend verkeersbeleid” presenteerde Drs. K. Mulder, hoofd afdeling Marketing Kommunikatie van Shell Nederland Verkoop Mij. NV, een preadvies dat een lange-termijnvisie trachtte te geven op de ontwikkeling van de mobiliteit en het bezit aan voertuigen in Nederland. Uitgangspunt in het preadvies is de vrijheidsdrang van de consument. Logisch gevolg, volgens Mulder, van het streven naar vrijheid is dat de voorkeur van de consument zal uitgaan naar eigen vervoer, omdat daardoor de vrijheid om per moment te bepalen of men „weg wil” wordt vergroot. De toegenomen welvaart heeft ertoe geleid dat binnen de vormen van eigen vervoer de voorkeur is uitgegaan naar de auto (meer comfort, grotere actieradius) ten koste van de (brom)fiets en de benenwagen. Het is dan ook weinig zinvol om als overheid zich tegen deze mobiliteitsdrang te verzetten door te trachten de mobiliteitsontwikkeling te sturen. De overheid kan slechts een „volgend verkeersbeleid” voeren, aldus Mulder, d.w.z. dat de verkeersontwikkeling zoveel mogelijk in acceptabele banen wordt geleid, gegeven de (vrijheids)voorkeuren van de consument.

Op het eerste gezicht lijkt deze redenering plausibel. Als men evenwel doordenkt kan de ballon die Mulder heeft opgelaten spoedig worden lekgeprikt. Daarvoor is het goed eens te bekijken of er wellicht nog andere factoren dan een latent vrijheidsstreven zijn die de wassende verkeersstroom kunnen verklaren. Het blijkt dan dat, terwijl nu wordt beweerd dat mensen „met geen stok” uit de auto zijn te slaan, in het recente verleden (en ook nu nog) mensen met andere stokken in de auto zijn gejaagd. Er zijn tal van ontwikkelingen te noemen waardoor de mensen min of meer zijn gedwongen hun (auto)mobiliteit op te voeren.

Daarbij kan b.v. worden gedacht aan het ruimtelijk beleid dat de afgelopen decennia in Nederland is gevoerd en dat was gericht op de spreiding van wonen, die niet werd gevolgd door een spreiding van werken. Hierdoor nam het woon-werkverkeer toe.

Verder kan worden gewezen op het bestaan van een gesegmenteerde woningmarkt doordat in veel gemeenten allerlei regelingen worden gehanteerd die het, vooral voor niet-ingezetenen (in de grote steden gelden die regels vaak per wijk) moeilijk maken om een geschikte woonplaats (bij het werk) te vinden. Hierdoor ontstaat vaak de noodzaak om de keuze van de woonplaats (ruimtelijk) te verleggen.

Ook de prijzen op de vrije woningmarkt spelen een belangrijke rol. Het is bekend dat huizen goedkoper worden naarmate de afstand tot belangrijke werkcentra toeneemt. Hier zijn economische motieven in het geding en het is dan ook onjuist te veronderstellen dat in de z.g. „groene gebieden” van Nederland alleen natuurliefhebbers wonen of mensen die de rust van het solitaire polderleven prefereren boven de drukte van de stad en dat men zich een dergelijke vrijheid alleen kan veroorloven dank zij het bestaan van de auto. Voor velen kan het wonen op de hei of in de wei een „second best”-oplossing zijn.

Een volgend voorbeeld betreft de ontwikkeling van het autoverkeer zelf. Bewoners van grote steden worden dagelijks geconfronteerd met de gevolgen van de toenemende verkeerscongestie. Dit kan ertoe leiden dat in het weekend de stad (met de auto) wordt onvlucht. Het is bekend dat in steden als Parijs en Rome in het weekend een ware „ontvolking” plaatsheeft, maar ook in Nederland — men verkenne een willekeurige camping in Rockanje — is er sprake van een omvangrijke weekendrecreatie.

Vanwege de beperkte ruimte moet ik het bij deze voorbeelden laten. Het zal niettemin voldoende duidelijk zijn geworden dat, als het gaat om de verklaring van de groeiende verkeersstroom, naast een mogelijk aanwezig onafhankelijkheidsstreven van mensen andere factoren zeker zo belangrijk zijn. Zonder de keuzevrijheid aan te tasten kan door het beïnvloeden van deze factoren — in principe — wel degelijk een sturend verkeersbeleid worden gevoerd.

Men moet zich echter van zo'n sturend verkeersbeleid — althans voorlopig — niet te veel voorstellen. Hoewel op de studiemiddag de aanwezige politici (van PvdA, CDA en VVD) zich op vrijwel geen enkel punt met de opvattingen van Mulder konden verenigen en zich (krachtig) uitspraken voor een sturend verkeersbeleid, kon worden geconstateerd dat het voor andere aanwezigen weinig moeite kostte om voorbeelden te geven die illustreerden dat momenteel van een „samenhangend beleid” (zoals dat tegenwoordig zo mooi heet) beslist geen sprake is. Het ziet er dan ook naar uit dat we voorlopig verder moeten kruipen in de file. Mochten we ooit hebben gedacht dat „ons autootje” onze onafhankelijkheid zou dienen dan blijkt steeds duidelijker dat we van vrijwel niets zo afhankelijk zijn als van ... „ons autootje”.

T. de Bruin

1) Onlangs vond ik een *wetenschappelijke* definitie van een file (van Prof. Dr. A. Michon, hoogleraar in de verkeerskunde aan de Rijksuniversiteit Groningen) die ik de lezer niet wil onthouden: „Een file is in het algemeen een ding dat in beweging is, waarbij de voertuigen niet meer als onafhankelijke grootheden optreden” (*Sociaal-economisch management*, 26 mei 1979, blz. 15).

Inhoud

<i>Drs. T. de Bruin:</i>	
Niet zo vrij als ik rij	1297
Column	
Gruwelijk complot, door Prof. Dr. F. van Dam	1299
<i>Drs. F. Th. de Charro en Drs. C. W. A. M. van Paridon:</i>	
Textielindustrie: loonkosten en concurrentiepositie	1300
<i>Drs. P. J. W. Duffhues:</i>	
Interesttarieven, kostenvoeten en de rentabiliteit van ondernemingen	1306
Vacatures	1311
Europa-bladwijzer	
Het Britse probleem, door Drs. E. A. Mangé	1312
Au Courant	
Tragische mislukking, door A. F. van Zweeden	1315
Toets op taak	
Een volumebeleid voor de sociale zekerheid, door Drs. J. D. Moerbeek	1316
Boekennieuws	
Drs. W. Top: De maatschappelijke kant van het ondernemen. Een theorie in de arbeidsverhoudingen, door Prof. Dr. H. J. van Zutem	1319
Dr. A. Nentjes: Van Keynes tot Keynes, door Drs. J. P. M. Groene-wegen	1319
Prof. A. Cauwenbergh en Noël A. A. van Robaey: Strategisch gedrag, door Prof. Dr. C. J. Zwart	1320
Prof. Dr. P. Nijkamp en Drs. C. Verhage (red.): Regionaal beleid, door Drs. J. van der Straaten	1322

Modernisering

U wilt uw tijdschriftenbestand moderniseren, maar u vindt de opstelling van *ESB* wat gevaarlijk. Dan hebben wij een suggestie. U neemt vast een abonnement op *ESB*, maar u leest het nog niet (hoewel we dat laatste toch sterk zouden ontraden!).

Hierbij geef ik mij op voor een abonnement op
Economisch Statistische Berichten.

NAAM:

STRAAT:

PLAATS:

Evt.: no. collegekaart (studentenabonnement):

Ingangsdatum:

Ongefrankeerd opzenden aan*:
ESB,
Antwoordnummer 2524
3000 VB ROTTERDAM

Handtekening:

*U kunt natuurlijk ook even bellen: (010) 14 55 11 tsi. 37 01.

Weekblad van de Stichting Het Nederlands Economisch Instituut

Redactie

Commissie van redactie: H. C. Bos, R. Iwema, L. H. Klaassen, H. W. Lambers, P. J. Montagne, J. H. P. Paelinck, A. de Wij.
Redacteur-secretaris: L. van der Geest.
Adjunct-redacteur-secretaris: T. de Bruin

Adres: Burgemeester Oudlaan 50, 3062 PA Rotterdam; kopij voor de redactie: postbus 4224 3006 AE Rotterdam.
Tel. (010) 14 55 11, *administratie:* toestel 3701, *redactie:* toestel 3790.
Bij adreswijziging s.v.p. steeds adresbandje meesturen.

Kopij voor de redactie: in tweevoud, getypt, dubbele regelafstand, brede marge.

Abonnementsprijs: f. 144,04 per kalenderjaar (incl. 4% BTW); studenten f. 101,40 (incl. 4% BTW), franco per post voor Nederland, België, Luxemburg, overzeese rijkdelen (zeepost).

Abonnementen kunnen ingaan op elke gewenste datum, maar slechts worden beëindigd per ultimo van een kalenderjaar.

Betaling: Abonnementen en contributies (na ontvangst van stortings/giro-acceptkaart) op girorekening no. 122945, of op bankrekeningno. 25.50.56.877 van Bank Mees & Hopé NV, Coolsingel 93, 3012 AE Rotterdam, t.n.v. Economisch Statistische Berichten te Rotterdam.

Losse nummers: Prijs van dit nummer f. 3,30 (incl. 4% BTW en portokosten). Bestellingen van losse nummers uitsluitend door overmaking van de hierboven vermelde prijs op girorekening no. 122945 t.n.v. Economisch Statistische Berichten te Rotterdam met vermelding van datum en nummer van het gewenste exemplaar.

Advertentieverkoop:

Roelants/EPR
Postbus 53021
2505 AA Den Haag
Telefoon (070) 50 33 00
Telex 33101

Alle orders worden afgesloten en uitgevoerd overeenkomstig de Regelen voor het Advertentiewezen.

Stichting

Het Nederlands Economisch Instituut

Adres: Burgemeester Oudlaan 50, 3062 PA Rotterdam, tel. (010) 14 55 11.

Onderzoekafdelingen:

Arbeidsmarktonderzoek
Balanced International Growth
Bedrijfs-Economisch Onderzoek
Economisch-Technisch Onderzoek
Vestigingspatronen
Macro-Economisch Onderzoek
Projectstudies Ontwikkelingslanden
Regionaal Onderzoek
Statistisch-Mathematisch Onderzoek
Transport-Economisch Onderzoek

Gruwelijk complot

Dit is het verhaal van een gruwelijk complot. Wie zich liever achter de smartlappenmoraal van Jules de Corte verschuilt, doet er beter aan niet verder te lezen. Voor hem of haar pruttelt de chocolademelk al op het vuur.

Maar niet voor Castro en Brandt. Zij hebben beiden alarm geslagen voor de desastreuze betalingsbalanstekorten waarmee de ontwikkelingslanden te kampen hebben. Castro deed dat begin oktober tijdens een toespraak tot de VN namens de niet-gebonden landen. Brandt luidde de noodklok in het ontwerp voor een rapport dat een commissie onder zijn voorzitterschap binnenkort over de problemen van de arme landen zal uitbrengen 1).

De oorzaak van die problemen ligt — althans ten dele — in de betrekkingen tussen de arme en de rijke landen. Zo is sinds jaar en dag het systeem van invoertarieven van de rijke landen dusdanig ingericht dat hoe meer de produkten bewerkt zijn, hoe hoger het tarief is dat bij import wordt geheven. Ook het fonds voor opbrengststabilisatie voor de arme landen die met de EG zijn geassocieerd werkt alleen voor grondstoffen. Deze anti-verwerkingsstructuren maken het de arme landen moeilijk hun grondstoffen bewerkt te exporteren en dat betekent in de praktijk dat zij niet meer dan 15% van de consumentenprijs incasseren. Ook verkeren de ontwikkelingslanden in een zwakke positie op internationale markten van produktiefactoren, zoals kapitaal, patenten en technologie.

Ondanks deze moeilijkheden is een aantal arme landen er toch in geslaagd tot export van industrieproducten te komen. Door hard werken, door lage lonen en door goede organisatie is het deze landen gelukt als het ware tegen de stroom op te roeien. Bekende voorbeelden zijn Taiwan en Zuid-Korea.

Zou industrialisatie voor de derde wereld dan toch mogelijk zijn, ondanks alle tegenwerking? Het begon er inderdaad op te lijken, vooral toen rond 1970 ook China, India, Brazilië en Mexico

tot de markten voor eindprodukten wisten door te dringen. Maar het weer van de rijke landen was hard en snel. Zij gingen over tot invoerbepalende maatregelen, met name voor het belangrijkste industrieproduct van de arme landen: textiel. Door deze protectiepolitiek kwam er vrijwel een einde aan de groei van de textielexport en traden twee nog verder reikende gevolgen op. Ten eerste ontstond onzekerheid in de arme landen over het sinds jaren gehanteerde groei-model dat op export was gebaseerd. Ten tweede ontstond er aarzeling jegens investeringen in de gehele exportsector in de ontwikkelingslanden, ook uit eigen besparingen, waardoor het niveau van deze investeringen terugliep.

Wie denken mocht dat het arsenaal van de rijke landen hiermee uitgeput zou zijn onderschat ons. Er zijn nieuwe maatregelen genomen of in de maak die de positie van de arme landen verder zullen verslechteren. Enkele voorbeelden.

- Ter veiligstelling van de grondstofaanvoer is door de EG besloten om hulp-gelden te gaan gebruiken voor de winning van grondstoffen in de ontwikkelingslanden. Dit zal leiden tot ruimer aanbod en dus ruilvoet-verslechtering voor de arme landen, tot vermindering van de hulp-gelden en tot het overnemen van kosten door de overheden van de rijke landen die tot nu toe door particuliere ondernemingen werden gedragen.
- Onder druk van de betalingsbalanstekorten van de arme landen is door de Wereldbank besloten om hulp-gelden te gaan gebruiken voor het oplossen van problemen die zich voordoen in reeds bestaande produktiestructuren. Dit betekent bestendiging van de bestaande patronen en minder hulp-gelden voor vernieuwende projecten.
- Vakbondsleiders en progressieve politici in rijke landen trachten de arme landen te dwingen hun exportin-

dustrie aan bepaalde arbeidsnormen te laten voldoen. Hierdoor zullen de kostprijzen stijgen en de exportkansen verminderen.

- In het kader van een beleid gericht op economische groei gaan de rijke landen via innovatiepolitiek met overheidsgelden hun voorsprong op industrieel-technologisch gebied vergroten. Ook zal door de daaruit voortvloeiende kapitaalintensivering het lage-lonenvoordeel van de arme landen te niet worden gedaan.
- Door vrijmaking van de handel in eindprodukten tussen rijke landen onderling, zoals de uitbreiding van de EG met Spanje, Portugal en Griekenland, verslechtert de relatieve exportpositie van de ontwikkelingslanden.
- Er is nieuwe, verhullende terminologie ontstaan: de EG-commissie noemt koloniale arbeidsverdeling thans het „complementariteitsbeginsel”.

Zo is een complot gesmeed van Europeanen, hulpverleners, vakbondsleiders, progressieve politici, innovators en Euro-integreerders tegen de industrialisatie van de ontwikkelingslanden. Wij moeten maar afwachten wat de politieke partijen in ons land, die steeds herhalen zo begaan te zijn met het lot van de derde wereld, in hun verkiezingsprogramma over deze vorm van neo-kolonialisme zullen zeggen. Als zij het verwerpen dan zullen zij de eerlijkheid moeten opbrengen om daaraan toe te voegen dat een anti-neo-koloniaal beleid aanzienlijke kosten voor de rijke landen met zich zal brengen.

1) As Brandt takes aim, *International Herald Tribune*, 11 oktober 1979.

Textielindustrie: loonkosten en concurrentiepositie

DRS. F. TH. DE CHARRO*
DRS. C. W. A. M. VAN PARIDON**

De kwetsbare positie van „zwakke” bedrijfstakken van de Nederlandse industrie wordt veelal geweten aan de hoogte van de loonkosten in ons land. In dit artikel wordt de ontwikkeling besproken van de loonkosten in de Westeuropese textielindustrie over de periode 1966-1975. Een internationale vergelijking van de loonkosten per eenheid produkt leert dat de concurrentiepositie van de Nederlandse textielbedrijven in de onderzochte periode slechts een geringe verslechtering te zien gaf als gevolg van de gestegen loonkosten. De problematische positie waarin de textiel kwam te verkeren moet geweten worden aan andere factoren.

1. Inleiding

„Dat het gezien de kwetsbaarheid van de Nederlandse economie van het grootste belang blijft toe te zien op de ontwikkeling van de binnenlandse produktiekosten, behoeft nauwelijks betoog”, schreef de President van De Nederlandse Bank in zijn verslag over 1977 1). Hij voegde daaraan toe: „De structurele zwakheden in de nationale economie treden op het ogenblik zo duidelijk aan de dag, dat met betrekking tot de concurrentiepositie, voor zover bepaald door de verhouding van loonkosten tot produktiviteit, geen enkel risico meer kan worden gelopen”.

Naast inzicht in de concurrentiepositie van de gehele economie is kennis nodig van de concurrentiepositie van bedrijfstakken. Dit om ten minste twee redenen. Op bedrijfstakniveau krijgt men een concreter inzicht in de feitelijke werking van economische processen dan op het abstracte macroniveau. Voorts eist het structuurbeleid van de overheid in de gemengde Westeuropese economieën ook kennis van de ontwikkeling van de bedrijfstakken op zich, ten einde een doelmatige allocatie van overheidsfondsen tot stand te brengen. In dit artikel wordt de concurrentiepositie van de textielindustrie 2) onder de loep genomen.

Deze bedrijfstak verkeert in een zeer kwetsbare positie, zoals onder meer blijkt uit de afname van de werkgelegenheid in Nederland van ca. 80.000 arbeidsplaatsen in 1966 tot minder dan 50.000 in 1975. Deze afname met bijna 40% van de werkgelegenheid is relatief groot, vergeleken met het totaal van industrie en delfstoffenwinning, waar de werkgelegenheid slechts met ca. 24% terugliep van 1,3 tot 1,1 mln. manjaren 3). Men kan wel stellen dat de bedrijfstak in een crisis heeft verkeerd.

Het onderzoek, waarvan in dit artikel verslag wordt gedaan, betreft de ontwikkeling van loonkosten en loonkosten per eenheid produkt in de textielindustrie van een aantal

Westeuropese landen over de periode 1966-1975. In het onderzoek zijn de volgende landen betrokken: West-Duitsland, Frankrijk, Italië, België, het Verenigd Koninkrijk en Nederland. Hoewel men ten onrechte soms denkt dat de concurrenten van de Nederlandse textielbedrijven in Hong Kong en Taiwan zijn geconcentreerd, kwam in 1977 bijna 80% van de invoer van textielgoederen uit de landen, die hier naast Nederland worden beschouwd. Naar die landen ging meer dan 70% van de uitvoer van de bedrijfstak. Slechts 3% van de invoer van textielgoederen kwam uit ontwikkelingslanden. Veelal bestond deze invoer uit traditionele produkten 4).

Zoals onlangs nog is uiteengezet door W. F. Smits 5) wordt de concurrentiepositie van een bedrijfstak bepaald door een groot aantal factoren. Als indicator hanteert men wel de ontwikkeling van marktaandelen of marktprijzen in binnen- en buitenland. Ook kan de concurrentiepositie worden beschreven aan de hand van indicatoren voor de kostprijsontwikkeling, die betrekking kunnen hebben op de kostprijs als zodanig of op één der kostencomponenten. De loonkosten, uiteraard een belangrijke kostenfactor ook in de textiel, vormen het onderwerp van deze beschouwing. Globaal kan de produktiewaarde in de textiel worden verdeeld in ca. 35% loonkosten, 50% materiaalkosten en 15% overig inkomen. Dit overig inkomen bestaat uiteraard niet geheel uit winst. Rentekosten en afschrijvingen moeten uit het overig inkomen worden gedekt.

De index der loonkosten per eenheid produkt is dus slechts één indicator voor „de concurrentiepositie”, die bovendien nog partieel is, omdat het slechts een deel van de kosten betreft. Door een relatief sterke stijging van de loonkosten per eenheid produkt worden substitutieprocessen gestimuleerd tussen arbeid en intermediaire goederen als een groter deel van de produktiewaarde extern wordt gekocht en tussen arbeid en kapitaal bij automatisering. Het uiteindelijke effect op de kostprijs is onzeker en hangt af van de mate waarin substitutie van de arbeid mogelijk is en van de extra kosten die

* Wetenschappelijk medewerker van de vakgroep economie aan de juridische faculteit van de Erasmus Universiteit Rotterdam.

** Wetenschappelijk medewerker van de sectie economie aan de sociale faculteit van de Erasmus Universiteit Rotterdam.

De berekeningen voor dit artikel werden gemaakt door B. van Hout.

1) De Nederlandsche Bank NV, *Verslag over het jaar 1977*, blz. 17.

2) De textielindustrie wordt hier afgebakend als bedrijfstak nr. 43 van de *Nomenclature générale des activités économiques dans les Communautés européennes* (NACE). Daartoe behoren dus wel de katoen, wol-, tricot- en kousenindustrie, maar niet de kledingnijverheid (NACE 45b). Dit is niet zonder belang omdat de textielindustrie gerangschikt dient te worden onder de kapitaalintensieve en de kledingindustrie onder de arbeidsintensieve bedrijfstakken.

3) CBS, *Nationale rekeningen*, diverse jaren.

4) CBS, Maandstatistiek van de buitenlandse handel per land; OECD, Statistics of foreign trade, Trade by commodities, m.b.t. afdeling No. 65 van de S. I. T. C.: garens, weefsels en textielwaren, behalve kleding en schoeisel.

5) Drs. W. F. Smits, De Nederlandse concurrentiepositie binnen de EG, *ESB*, 9 mei 1979.

moeten worden gemaakt voor de productiefactor, die in de plaats van arbeid wordt gebruikt. Is dat kapitaal, dan stijgen de kosten van rente en afschrijving.

Het is dus niet juist om een rechtstreekse relatie te leggen tussen de ontwikkeling van de loonkosten per eenheid produkt en de ontwikkeling van de kostprijs. Nog voorzichtiger moet men zich opstellen tegenover het verband tussen de ontwikkeling van de loonkosten en de ontwikkeling van het rendement in de bedrijfstak. Dan is ook de ontwikkeling van prijs en volume van de afzet van belang. De capaciteitsvergroting die gepaard gaat met kapitaalintensivering zet de prijs, die voor de produktie kan worden gemaakt, soms onder druk. Ook al daalt dan per saldo de kostprijs, de verwachte rendementsstijging kan niet worden gerealiseerd bij gebrek aan afzetmogelijkheden tegen een prijs die de (lagere) kosten dekt. Ter illustratie kan worden gewezen op het geval van een nieuw, relatief kapitaalintensief spinprocédé voor katoen, het rotorspinnen. Dit procédé werd enkele jaren geleden gezien als een oplossing voor de rendementsproblemen. Het succes van dit spinprocédé bleef uit omdat daarmee slechts vrij dikke garensorten konden worden gemaakt, die onderhevig waren aan een sterke prijsdruk. Ondanks een lagere kostprijs werd het rendement niet voldoende verbeterd.

In het vervolg van dit artikel worden in de paragrafen 3, 4 en 5 diverse aspecten van de loonkostenontwikkeling beschreven in de textielindustrie van de beschouwde landen en wordt in par. 6 aandacht besteed aan de concurrentiepositie, voor zover bepaald door de ontwikkeling van de loonkosten per eenheid produkt. Kortheidshalve wordt hierna gesproken van „de concurrentiepositie”. De beperkingen waaraan het begrip in dit verband onderhevig is, zullen na het voorgaande voldoende duidelijk zijn.

2. Het loonkostenbegrip

In principe zijn de loonkosten de kosten die worden gemaakt voor de aanwending van de productiefactor arbeid. Deze zijn te onderscheiden van de kosten, die verband houden met de aanwending van grond- en hulpstoffen, en van het overig inkomen, dat kan worden beschouwd als de „kosten” die voortvloeien uit de aanwending van de productiefactor kapitaal. Omdat produceren neerkomt op het combineren van productiefactoren is het strikt theoretisch niet mogelijk deze verschillende kostensoorten van elkaar te scheiden. Het is immers niet in te denken hoe arbeid in een spinproces kan worden aangewend zonder de aanwezigheid van machines en gebouwen zodat de kosten daarvan zouden kunnen worden gerekend tot de kosten die noodzakelijk zijn voor de aanwending van arbeid. Geen arbeidsplaats zonder kapitaal en, omgekeerd, geen kapitaal aanwending zonder arbeidsplaats. Deze gedachtengang, die vooral van belang is voor de interpretatie van het overig inkomen, leidt steeds tot beschouwingen van het totale productieproces. Hier wordt niet verder ingegaan op deze complicaties en worden als loonkosten die kosten omschreven die *rechtstreeks* verband houden met de aanwending van arbeid.

Voor de operationalisering van dit begrip in een internationale vergelijking is men uiteraard afhankelijk van het beschikbare statistische materiaal. Dit wordt vervaardigd door twee organisaties, te weten het International Labour Office (ILO) en Eurostat, het bureau voor de statistiek van de Europese Gemeenschap. Hoewel de cijfers van het ILO vaak bij gebrek aan beter worden gehanteerd, zijn deze eigenlijk minder geschikt voor loonkostenvergelijkingen. Nog afgezien van het bezwaar dat de gepubliceerde data niet geharmoniseerd zijn — het gaat om nationale series met verschillende achtergronden — hebben de cijfers betrekking op *verdiende* lonen of op *regelingslonen*. Er vindt dus geen registratie plaats van de lasten die de werkgever draagt in verband met sociale voorzieningen 6).

Gelukkig heeft Eurostat voor enkele jaren gegevens gepubliceerd, die een vollediger beeld geven van de loonkosten in

de lidstaten 7). De gegevens worden verzameld door de verschillende nationale statistische bureaus op grond van een „Gemeenschappelijk model” van de vragenlijst, dat door een internationale werkgroep wordt vastgesteld. In dit kader heeft men de loonkosten gedefinieerd als de som van de lonen die over een referentieperiode door de werkgever worden betaald voor de tewerkstelling van werknemers en van alle kosten en lasten, die rechtstreeks verband houden met de betaling van deze lonen, dan wel het gevolg zijn van bijzondere overwegingen van sociale aard 8). Deze omschrijving zal hier worden gevolgd. Ter illustratie van deze definitie is in tabel I een overzicht gegeven van de loonkosten op jaarbasis voor alle werknemers in de textiel in Nederland voor het jaar 1975.

Tabel I. Samenstelling van de loonkosten in de Nederlandse textielindustrie in 1975

1. Netto loon	38%
2. Netto loon plus belasting, maar exclusief werknemersbijdragen i.v.m. sociale zekerheid	48%
3. Direct loon + toeslagen zoals ploegendienst	59%
4. Loonsom	76%
5. Loonkosten in beperkte zin	98%
6. Loonkosten in ruime zin	100%

Bronnen:	1.: eigen berekening op basis van de loonsom;
	2.: Comitextil, Coördinatiecomité van de textielnijverheid van de Europese Gemeenschap;
	3, 4. en 5.: Eurostat.

Het directe loon is de beloning voor normale arbeidsuren plus overuren 9). Naast het directe loon zijn onder post 3 in de tabel regelmatig uitbetaalde toeslagen opgenomen, bijvoorbeeld toeslagen voor ploegenarbeid. Het verschil tussen het directe loon vermeerderd met de regelmatige toeslagen, en de loonsom — de posten 3 en 4 in tabel I — bestaat grotendeels uit het doorbetaalde loon tijdens vakantie- en feestdagen en de vakantietoelage. De werkgever betaalt niet alleen de loonsom. Hij voldoet ook een aantal wettelijk verplichte of vrijwillige afdrachten in verband met de sociale zekerheid. Het totaal van deze afdrachten en de loonsom vormt de loonkosten in beperkte zin. Soms krijgen werknemers een deel van hun loon in natura, bijvoorbeeld als zij goedkoop in een auto „van de zaak” rijden of in een woning van het bedrijf wonen. Deze kosten behoren niet tot de loonkosten in beperkte zin, maar wel in ruime zin, evenals de kosten van een bedrijfsschool.

In dit kader kan niet nader worden ingegaan op de internationale verschillen in de structuur van de loonkosten. Er wordt slechts aandacht besteed aan de ontwikkeling van het totaal. Wel dient erop te worden gewezen dat er grote verschillen bestaan tussen de loonkostenstructuren in de beschouwde landen. Wijzigingen in de structuur bepalen deels de stijgingstemp van de loonkosten. Zo bestond in 1975 in de Nederlandse textiel 22% van het totaal der loonkosten uit werkgeversafdrachten voor sociale zekerheid, terwijl het overeenkomstige percentage in het Verenigd Koninkrijk slechts 10 was. Het is dan ook niet zonder meer aannemelijk dat een bepaalde ontwikkeling van de totale loonkosten samengaat met eenzelfde ontwikkeling van de deelelementen ervan. De invoering van een nieuwe wettelijke regeling op het terrein van de sociale zekerheid, te bekostigen uit werkgeversafdrachten, doet de totale loonkosten sterker stijgen dan het

6) ILO, *Employment, unemployment, hours of work, wages. Technical Guide 1976*, Genève, 1976, hfst. Wages.

7) Eurostat, Arbeidskosten in de industrie, serie *Sociale Statistiek*. Zie voor een overzicht van de totale resultaten van de enquêtes ook CBS, *Sociale Maandstatistiek*, november 1968, december 1971, februari 1972, maart 1975, en februari 1978.

8) Eurostat, *Sociale Statistiek*, 1969, nr. 4, blz. 12, Arbeidskosten. In plaats van arbeidskosten wordt in dit artikel het tegenwoordig in Nederland gebruikelijke woord loonkosten gehanteerd.

9) Het is al enigszins verwarrend om van „direct loon” te spreken als het gaat over het totaal van normale en overuren. Daarenboven hanteert men binnen de Europese Gemeenschap nog de term „directe kosten” in plaats van „loonsom”. Hier wordt aangesloten bij het woordgebruik van het CBS.

netto loon. Om uitspraken te kunnen doen over de ontwikkeling van het netto loon zou nader onderzoek nodig zijn.

In dit bestek gaat het evenwel om de loonkosten en het verband met de concurrentiepositie, zodat niet nader op de verschillen in structuur wordt ingegaan. Wel wordt aandacht geschonken aan de gewerkte tijd per manjaar, omdat deze met de jaarloonkosten de prijs van een arbeidsuur bepaalt. Vakantie, overwerk en ziekte zijn naast de lengte van de gebruikelijke werkweek, de belangrijkste factoren, die het aantal uren per manjaar verklaren. In het productieproces is het totale aantal gewerkte uren van belang, zodat de kosten van arbeid ook bij voorkeur tot uitdrukking dienen te worden gebracht in de vorm van uurloonkosten. In overeenstemming daarmee dient dan ook de arbeidsproductiviteit op uurbasis te worden gebracht. Op deze manier worden volume- en prijsontwikkeling zo goed mogelijk gescheiden.

Onontbeerlijk bij een internationale vergelijking van de loonkosten is het gebruik van wisselkoersen, ten einde de bedragen in verschillende valuta op één noemer te brengen. Als gemeenschappelijke noemer is de gulden gebruikt. Omrekening heeft steeds plaatsgevonden met de gemiddelde koersen over het gehele jaar. Deze zijn ontleend aan publikaties van het IMF 10). Dit heeft tot gevolg dat wisselkoerswijzigingen in de loop van een jaar slechts gedeeltelijk in de cijfers van dat jaar tot uitdrukking komen.

3. De jaarloonkosten in de textielindustrie

Basis voor de berekening van de uurloonkosten zijn uiteraard de loonkosten op jaarbasis en het aantal gewerkte uren per jaar. Het cijfermateriaal over de jaarloonkosten laat weinig twijfel bestaan over de positie van Nederland. In de textiel had ons land in alle jaren de hoogste jaarloonkosten (zie tabel 2). In 1966 had Nederland in de textiel reeds de hoogste jaarloonkosten, maar de afstand tussen de niveaus van de verschillende landen was nog relatief klein. Alleen de Italiaanse jaarloonkosten waren relatief laag. In vergelijking met de ons omringende landen waren er geen grote verschillen.

Tabel 2. Jaarloonkosten van verschillende landen, alle uitgedrukt in guldens voor de textielindustrie (de cijfers tussen haakjes geven weer het percentage t.o.v. het Nederlandse jaarloon in het betreffende jaar)

	West-Duitsland	Frankrijk	Italië	Nederland	België	Verenigd Koninkrijk
1966	9.240 (94)	8.532 (86)	7.618 (77)	9.878 (100)	8.992 (91)	7.342 (74)
1969	11.110 (87)	10.544 (83)	9.312 (73)	12.740 (100)	11.414 (90)	7.894 (62)
1972	16.896 (94)	13.622 (76)	12.534 (70)	17.917 (100)	15.558 (87)	10.933 (61)
1975	23.711 (88)	19.810 (73)	16.745 (62)	27.023 (100)	23.413 (87)	13.355 (49)

Bronnen: Eurostat, Arbeidskosten in de industrie, gepubliceerd in verschillende delen in de serie *Sociale Statistiek*. De gegevens voor 1966, 1969 en 1972 voor het Verenigd Koninkrijk zijn berekend op basis van indices gepubliceerd in *British labour statistics*, tabel 46.

Negen jaar later waren de Nederlandse jaarloonkosten aanmerkelijk verder uitgelopen op die van de andere landen. Vergelijken met de loonkosten op jaarbasis in Frankrijk en Italië waren de loonkosten in Nederland zeer sterk toegenomen. De verschillen met deze landen bedroegen nu meer dan 25%, terwijl met de toetreding van het Verenigd Koninkrijk een land de Europese Gemeenschap binnentrad met jaarloonkosten in de textiel, die minder dan de helft bedroegen van die in ons land.

Over de hele periode 1966-1975 bezien kwamen belangrijke wijzigingen tot stand in de verhouding tussen de munteenheden van de beschouwde landen. De Duitse mark steeg 13% in waarde ten opzichte van de gulden. De koersen van de

Franse franc, het Engelse pond en de Italiaanse lire zakten met respectievelijk 20, 45 en 67(!)%. Vooral de periode 1972-1975 leverde grote wisselkoerswijzigingen op. Voor de jaarloonkosten in de textiel betekende dit dat belangrijke verschillen optraden tussen de relatieve stijging in nationale valuta en die in guldens. Deze zijn weergegeven in tabel 3. Markant zijn de cijfers voor Italië en het Verenigd Koninkrijk. Gemeten in guldens werd voor de textielindustrie van deze landen in 1972-1975 een gemiddelde jaarloonkostenstijging geregistreerd van resp. 10 en 7%. Deze stijgingspercentages zijn de laagste in deze periode. De werkelijke stijgingspercentages van de jaarloonkosten in nationale valuta waren echter de hoogste: 24 en 23. In tabel 3 is ook de relatief geringe Westduitse binnenlandse jaarloonkostenstijging zichtbaar.

Tabel 3. Gemiddelde stijging per jaar over driejaarsperioden van de jaarloonkosten in nationale valuta (a) en omgerekend in guldens (b), voor de textielindustrie

	(a)			(b)		
	1966-1969	1969-1972	1972-1975	1966-1969	1969-1972	1972-1975
West-Duitsland	6.3	11.0	11.4	6.3	15.0	12.0
Frankrijk	9.5	12.0	16.1	7.3	8.9	13.3
Italië	6.9	11.8	24.4	6.9	10.4	10.1
Nederland	8.9	12.0	14.7	8.9	12.0	14.7
België	8.3	10.9	16.5	8.3	10.9	14.6
Verenigd Koninkrijk	7.7	12.4	22.8	2.4	11.5	6.9

4. De arbeidsduur

Zolang het aantal arbeidsuren per jaar fluctueert, is het van belang om de loonkosten te berekenen en niet alleen op jaarbasis. Arbeid als kostenfactor in het productieproces is een stroomgrootte, evenals overigens kapitaal, een aspect dat wellicht soms te weinig aandacht krijgt. Er is ook relatief weinig statistisch materiaal over de arbeids- en machinetijd.

Helaas is ook het begrip jaarlijkse arbeidstijd niet eenduidig, waardoor discussies over de verkorting ervan veelal weinig helder zijn. Onderscheid kan worden gemaakt tussen:

- de basisarbeidstijd;
- de theoretische arbeidstijd per periode;
- de aangeboden arbeidstijd per periode;
- de gerealiseerde arbeidstijd per periode.

Bij de bepaling van de *basisarbeidstijd* gaat men soms uit van de wettelijke arbeidstijd, b.v. 52 werkweken van 40 uur, én soms van de conventionele. Uitgaande van deze basisarbeidstijd kan men de *theoretische arbeidstijd* berekenen door vakantie- en feestdagen in mindering te brengen. Om de theoretische in de gerealiseerde arbeidstijd om te zetten moet op twee punten worden gecorrigeerd. De eerste correctie betreft het overwerk en werktijdverkorting. Het initiatief hiervoor ligt in het algemeen bij de werkgever. Na deze correctie op de theoretische arbeidstijd vindt men de *aangeboden arbeidstijd* 11). Merkwaardig genoeg is de aangeboden arbeidstijd dus de werktijd, waar de werkgever naar vraagt. De tweede correctie die moet worden uitgevoerd om uitgaande van de theoretische de gerealiseerde arbeidstijd te berekenen betreft het aantal uren dat de werknemer om redenen van persoonlijke aard niet werkt, bijvoorbeeld vanwege ziekte, zwangerschapsverlof, klein verlof in verband met huwelijk, geboorte e.d. Aldus verkrijgt men de *gerealiseerde arbeidstijd*. Dit is de tijd per jaar dat iemand op zijn werk is. Om deze gerealiseerde arbeidstijd gaat het bij de bepaling van de arbeidskosten per uur, terwijl de discussies over de

10) IMF, *International financial statistics*.

11) Zie voor een meer gedetailleerde definitie b.v. Eurostat, Uurverdiensten — arbeidsduur, *Sociale Statistiek*, 1977, nr. 1.

Tabel 4. Arbeidstijdgegevens (de cijfers tussen haakjes geven het percentage weer t.o.v. de theoretische arbeidstijd in het betreffende jaar en land)

	Jaar	Theoretische arbeidstijd arbeiders (1)		Overwerk minus werktijdverkortung arbeiders (2)		Absentie van arbeiders i.v.m. ziekte enz. (3)		Gerealiseerde arbeidstijd arbeiders (1) + (2) - (3)		Gerealiseerde arbeidstijd arbeiders + beamten
West-Duitsland	1966	1.860		90	(5%)	220	(12%)	1.730	(93%)	1.770
	1969	1.840		110	(6%)	190	(10%)	1.760	(96%)	1.790
	1972	1.780		120	(7%)	190	(11%)	1.710	(96%)	1.740
	1975	1.780		-20	(12%)	110	(6%)	1.650	(93%)	1.690
Frankrijk	1966	1.820		190	(10%)	100	(5%)	1.910	(105%)	1.930
	1969	1.820		210	(11%)	170	(9%)	1.870	(102%)	1.890
	1972	1.820		160	(9%)	150	(8%)	1.830	(101%)	1.870
	1975	1.820		-10	(0%)	70	(4%)	1.750	(96%)	1.760
Italië	1966	2.080		-10	(-1%)	240	(12%)	1.830	(88%)	1.850
	1969	2.060		-140	(-7%)	180	(9%)	1.750	(84%)	1.770
	1972	1.890		-10	(-1%)	250	(13%)	1.630	(86%)	1.660
	1975	1.800		70	(4%)	390	(22%)	1.480	(82%)	1.520
Nederland	1966	2.140		10	(0%)	190	(9%)	1.970	(92%)	1.970
	1969	2.080		13	(1%)	240	(12%)	1.860	(89%)	1.870
	1972	1.970		40	(2%)	230	(12%)	1.780	(90%)	1.760
	1975	1.860		-30	(-2%)	260	(14%)	1.670	(90%)	1.560
België	1966	2.090		-60	(-3%)	120	(6%)	1.910	(91%)	1.950
	1969	2.040		-40	(-2%)	160	(8%)	1.850	(91%)	1.870
	1972	1.940		-70	(-4%)	160	(8%)	1.710	(88%)	1.740
	1975	1.840		-290	(-16%)	150	(8%)	1.410	(76%)	1.470

arbeidstijdverkortung meestal over de theoretische arbeidstijd gaan.

In EG-verband worden weliswaar gegevens verzameld over de gerealiseerde arbeidstijd in het kader van het driejaarlijkse loonkostenonderzoek en over de aangeboden arbeidstijd in het kader van het halfjaarlijkse onderzoek naar de uurverdiensten, maar niet over de theoretische arbeidstijd. Met enig voorbehoud worden daarom in tabel 4 de resultaten van berekeningen gepresenteerd over overwerk/werktijdverkortung en ziekte in de textiel 12).

Behalve de laatste kolom hebben de gegevens in tabel 4 betrekking op arbeiders. Daaronder worden verstaan handarbeiders, met uitzondering van bazen en toezichthoudend personeel. Men zou erover kunnen twisten of het juist is om deze splitsing te maken nu het aantal geïntegreerde cao's, waarin deze onderscheiding niet meer wordt gemaakt, toeneemt. Wellicht heeft men niet zozeer gegevens nodig over arbeiders als wel over het directe personeel, juist vanwege de directe relatie met het produktieproces. Hoe het ook zij, de beschikbare statistische gegevens over arbeidstijden betreffen vaak alleen arbeiders, zodat een internationale vergelijking van arbeidstijdgegevens onvermijdelijk tot deze groep beperkt is 13).

Vooraf in Nederland en België lopen theoretische en gerealiseerde jaarlijkse arbeidstijd per arbeider sterk uiteen. In deze landen is de theoretische arbeidstijd vrij hoog. Zij is zelfs hoger dan in Duitsland, het land dat soms wordt aangehaald als het land waar men zo lang werkt, maar ten onrechte omdat de Fransen op dat punt vooropgaan. Door een vrij hoge absentie vanwege persoonlijke redenen, zoals onder meer ziekte, resteert in Nederland en België ten slotte evenwel een lage gerealiseerde arbeidstijd. Misschien dat hier het vrij hoge ziekteverzuim, dat in Nederland schijnt op te treden, tot uiting komt. Daarbij moet wel worden onderkend, dat hiervoor allerlei redenen kunnen zijn: bijvoorbeeld zwangerschapsverlof, afwezigheid in verband met staking en werkelijke ziekte. De vermelde cijfers zouden dus hoger moeten zijn dan het echte ziektepercentage. Bovendien kan worden aangenomen dat het ziektepercentage bij dreigende bedrijfs-sluitingen zal oplopen, omdat de motivatie om te werken dan wordt aangetast. Alleen al hierom zou men in Nederland een hoger percentage voor ziekte e.d. verwachten. Het tempo van afbouw van de textielindustrie lag immers nergens zo hoog als in ons land.

5. De uurloonkosten

Het is niet uitgesloten dat lagere jaarloonkosten samen-

Tabel 5. Loonkosten per uur in de textielindustrie voor alle landen, omgerekend in gulden. (tussen haakjes de percentages t.o.v. het Nederlandse cijfer)

	West-Duitsland	Frankrijk	Italië	Nederland	België	Verenigd Koninkrijk
1966	5,20 (104)	4,40 (88)	4,10 (82)	5,00 (100)	4,70 (93)	3,70 (74)
1969	6,20 (91)	5,60 (82)	5,30 (77)	6,80 (100)	6,10 (90)	4,00 (60)
1972	9,70 (95)	7,30 (71)	7,60 (74)	10,20 (100)	8,90 (88)	5,60 (55)
1975	14,00 (81)	11,30 (65)	11,00 (64)	17,30 (100)	16,00 (92)	7,30 (47)

gaan met hogere loonkosten per uur. Dit was bijvoorbeeld het geval in 1966 in de textiel toen de jaarloonkosten in gulden in Nederland 7% hoger waren dan in Duitsland, terwijl de loonkosten per uur in ons land vanwege een hoger aantal gerealiseerde uren 4% lager waren. In de latere peiljaren deed zich dit verschijnsel nog eens voor in 1972 toen de Franse uurloonkosten iets lager uitkwamen dan de Italiaanse vanwege een hoger aantal gerealiseerde uren, ondanks 9% hogere jaarloonkosten; in 1975 wisten toen de Westduitsers 12% lagere uurloonkosten te realiseren dan de Belgen, ondanks iets hogere jaarloonkosten. In tabel 5 staan de uurloonscijfers in gulden afgedrukt.

Hoe belangrijk het is om een hoge gerealiseerde arbeidstijd te halen kan men zien door de cijfers voor 1975 nader te beschouwen. In Nederland, dat wat betreft de jaarloonkosten al meer dan 12% was uitgelopen op de Duitse bedrijven, ligt het uurloon meer dan 18% hoger. Als men rekent met een arbeidskostenaandeel in de totale kostprijs van 35%, hetgeen voor de textiel globaal klopt, dan betekent dat een kostprijs-

12) De theoretische arbeidstijd is berekend uit gegevens van Comitextiel, het Coördinatiecomité van de Textielnijverheid van de Europese Economische Gemeenschap.

— Overwerk minus „short time” is het verschil tussen de aangeboden arbeidstijd op jaarbasis, gecorrigeerd voor feest- en vakantiedagen, en de theoretische arbeidstijd.

— Absentie in verband met ziekte en dergelijke is het verschil tussen de aangeboden arbeidstijd, op jaarbasis, gecorrigeerd voor feest- en vakantiedagen, en de gerealiseerde arbeidstijd.

13) Voor Nederland, dat voor 1972 en 1975 geen gegevens meer over de gerealiseerde arbeidstijd van arbeiders verstrekt heeft, is een raming gemaakt op grond van gegevens uit de *Sociale Maandstatistiek*.

verschil van ca. 6%. Uiteraard kan dit worden gecompenseerd door een hogere arbeidsproductiviteit. Daarop wordt in de volgende paragraaf teruggekomen. In tabel 5 komt een scheiding tot uiting tussen hoge-lonenlanden, Nederland, West-Duitsland en België, en lage-lonenlanden, Frankrijk, Italië en Engeland. De Franse loonkosten op jaarbasis waren nog niet zo erg laag, maar de Franse werknemer maakte per jaar veel uren, waardoor hij op uurbasis in 1975 bijna even goedkoop was als zijn Italiaanse collega.

De verschillen in uurloonkostenniveau tussen de hier beschouwde landen van de Europese Gemeenschap zijn in de beschouwde periode groter geworden. Dit blijkt ook uit de relatieve spreiding van de uurloonkosten die toenam van 5% in 1966 tot 18% in 1975. In Nederland werden in 1975 onbetwist de hoogste uurloonkosten gemaakt.

6. De concurrentiepositie

In tabel 6 is weergegeven hoe de arbeidsproductiviteit zich ontwikkelde. Hoewel in alle beschouwde landen een aanzienlijke vergroting van de arbeidsproductiviteit werd bereikt, spannen West-Duitsland en Nederland op dit punt de kroon met een gemiddelde toename van resp. 8 en 9% per jaar. In de volumesfeer blijkt Nederland dus zeer goed mee te kunnen. Daarbij dient evenwel te worden benadrukt, dat er verschil bestaat tussen de Nederlandse en de Duitse manier om de arbeidsproductiviteitsstijging te realiseren. In Duitsland ging deze samen met een stijging van de geproduceerde hoeveelheid en in Nederland met een daling ervan. De Duitse textielbedrijven zijn erin geslaagd hun afzet op niveau te houden, terwijl de Nederlandse textielindustrie een grote teruggang in de productie moest ervaren. De productie-index voor de Nederlandse textiel liep terug van 100 naar 86, ondanks hoge scores bij de arbeidsproductiviteitsstijging.

Tabel 6. Index voor de arbeidsproductiviteit in de textielindustrie (hoeveelheid produkt/aantal benodigde manuren), 1966 = 100

	West-Duitsland	Frankrijk	Italië	Nederland	België	Verenigd Koninkrijk
1969	128	119	108	135	143	119
1972	161	?	133	184	154	143
1975	200	143	152	218	175	149

Bronnen: Productie-indices: Eurostat, Algemeen Statistiek en Conjunctuur Indicatoren. Werkgelegenheid: Eurostat 1966, 1969, 1972: werknemers in bedrijven > 50 werknemers, 1972-1975 > 10 werknemers.

Men kan slechts gissen naar de oorzaken van dit productie-verlies. Werden de mogelijkheden van de markt onvoldoende benut? Hebben de Franse en de Italiaanse textielondernemers betere afzetmogelijkheden op de eigen markt, zodat zij niettegenstaande de lage arbeidsproductiviteitsstijging toch hun productievolume konden handhaven of in het Italiaanse geval zelfs konden uitbreiden? Of heeft men in Nederland te lage kwaliteitseisen gesteld?

Onder de beschouwde landen was Nederland het enige land waar produktiedaling samenging met een hoge stijging der arbeidsproductiviteit. Er resulteerde een zeer sterke daling van de werkgelegenheid. In België werd ook een hoge produktiviteitsstijging waargemaakt, 6,5% tegenover 9% in Nederland, maar bij een geringer productie-verlies, waardoor in dat land de teruggang in werkgelegenheid minder sterk was. Overigens trad in alle beschouwde landen een daling op van de werkgelegenheid, die varieerde van ongeveer 15% in Italië tot ongeveer 40% in Nederland.

Het patroon dat zich blijkt voor te doen in de ontwikkeling van de loonkosten per eenheid produkt in de textielindustrie van de beschouwde landen wijkt vrij sterk af van dat op basis van de uurloonkosten. Het meest opvallend zijn de gegevens voor de Nederlandse textielindustrie. De hoge uurloonkostenstijging over de hele periode viel samen met de eveneens

hoge stijging der arbeidsproductiviteit. Dientengevolge stegen de loonkosten per eenheid produkt *minder sterk* dan in Frankrijk, Italië en België. Zie tabel 7. Ten opzichte van deze landen verbeterde dus de concurrentiepositie van de Nederlandse textielindustrie. Wel verslechterde deze ten opzichte van West-Duitsland en het Verenigd Koninkrijk. De West-Duitse textielindustrie bracht net als de onze een hoge stijging van de arbeidsproductiviteit tot stand en had bovendien te maken met een lagere uurloonkostenstijging. Gemiddeld over 1966-1975 was deze 11% per jaar, tegenover bijna 15% in de Nederlandse textielbedrijven. In de Engelse textielindustrie waren de uurloonkosten in guldens zoveel minder gestegen, 8% per jaar, dat ondanks een zeer lage stijging van de arbeidsproductiviteit, een verbetering van de concurrentiepositie ten opzichte van de Nederlandse bedrijven optrad.

Tabel 7. Uurloonkosten in guldens, arbeidsproductiviteit en loonkosten per eenheid produkt in guldens voor de textielindustrie in 1975 (1966 = 100)

	Uurloonkosten in guldens	Arbeidsproductiviteit	Loonkosten per eenheid produkt in guldens
West-Duitsland	269	200	135
Frankrijk	255	143	179
Italië	268	152	176
Nederland	344	218	158
België	313	175	194
Verenigd Koninkrijk	195	149	131

In overeenstemming met de ontwikkeling van de loonkosten per eenheid produkt, deed zich een stijging voor van het aandeel van de Westduitse invoer van textielgoederen in de gezamenlijke invoer van West-Duitsland, Frankrijk, Italië, België en het Verenigd Koninkrijk. Dit steeg van 26% in 1966 naar 55% in 1975. Zie tabel 8. De toename ging vooral ten koste van het Belgische aandeel. In 1966 hadden Nederlandse textielbedrijven dus aanmerkelijk minder te maken met Westduitse concurrentie dan in de laatste jaren. Opvallend is dat de verdeling van de uitvoer bijna geen wijziging onderzond. Het uitvoeraandeel naar West-Duitsland liep niet terug.

Tabel 8. Aandelen in in- en uitvoer van garens, weefsels en textielwaren, behalve kleding en schoeisel voor Nederland, in 1966 en 1975

Invoer	West-Duitsland	Frankrijk	Italië	België	Verenigd Koninkrijk	Totaal absoluut percent.
1966	26	10	9	50	5	1.565.744 (100)
1975	55	7	8	25	5	2.636.530 (100)
Uitvoer	West-Duitsland	Frankrijk	Italië	België	Verenigd Koninkrijk	Totaal absoluut percent.
1966	50	10	3	33	4	1.180.631 (100)
1975	51	13	6	25	5	2.626.413 (100)

Om een uitspraak te kunnen doen over de ontwikkeling van de concurrentiepositie van Nederland ten opzichte van de andere hier bestudeerde landen, moeten de indices voor het buitenland worden gecombineerd tot één cijfer. Dit laatste kan men dan vergelijken met het Nederlandse cijfer en aldus tot een verbetering of verslechtering van de concurrentiepositie concluderen. Wel moet onderscheid worden gemaakt tussen de concurrentiepositie op de binnenlandse markt, waarbij de samenstelling van de invoer bepalend is, en die in het buitenland, waarbij van belang is waar onze uitvoer naar toe gaat.

Zoals bleek in tabel 7 liep de index van de loonkosten per eenheid produkt in de Nederlandse textielindustrie op van 100 in 1966 naar 158 in 1975. De gewogen index voor de ontwikkeling van de loonkosten per eenheid produkt in de landen, die buiten Nederland werden beschouwd, liep op van 100 naar 160, of van 100 naar 158, bij gebruik van de exportaandelen van resp. 1966 en 1975 als gewichten. Voor de concurrentiepositie in het buitenland maakt het dus weinig uit of men gewichten hanteert uit de basisperiode 1966 of de referentie-

periode 1975. Anders ligt dit bij de invoer, omdat de samenstelling daarvan een sterke wijziging onderging. De Laspeyres-index voor de loonkosten per eenheid produkt loopt dan op naar 172 en de Paasche-index naar 156. Men ziet de toegenomen invloed van het Westduitse cijfer in een minder sterke stijging van de index tot uitdrukking komen. Als men de Fisher-index (14) als maatstaf hanteert, dan liep de index voor de loonkosten per eenheid produkt in de invoer van textielgoederen op naar 164 en in de uitvoer naar 159. Door vergelijking met het Nederlandse cijfer (158) kan men concluderen dat de concurrentiepositie van de Nederlandse textielindustrie zich nauwelijks wijzigde (15). De loonkosten hebben dus in de afbouw van de Nederlandse textiel niet die rol gespeeld die vaak wordt verondersteld.

Tabel 9. Index voor de loonkosten per eenheid produkt in de textielindustrie van het buitenland gewogen met in- en uitvoeraandelen en in Nederland voor het jaar 1975 (1966 = 100)

		Invoer	Uitvoer
Gewichten voor	1966	172	160
het jaar	1975	156	158

7. Samenvatting

Een vergelijking van de loonkosten die werden betaald in de textielindustrie van West-Duitsland, Frankrijk, Italië, Nederland, België en het Verenigd Koninkrijk brengt aan het licht dat zowel op jaar- als op uurbasis in Nederland de hoogste loonkosten werden betaald in 1969, 1972 en 1975. De verschillen tussen de loonkostenniveaus zijn in de loop der tijd steeds groter geworden. Door een sterke stijging van de arbeidsproductiviteit in de Nederlandse textielindustrie werd de relatief hoge loonkostenstijging nagenoeg opgevangen. Hoewel de stijging van de arbeidsproductiviteit nog iets hoger was als in West-Duitsland, verslechterde uiteindelijk de concurrentiepositie ten opzichte van dit land omdat de uurloonkostenstijging in Duitsland aanzienlijk geringer was. Rekening hou-

dend met het aandeel van de verschillende landen in de Nederlandse uit- en invoer van textielgoederen veranderde per saldo de concurrentiepositie van de Nederlandse textielbedrijven, voor zover tot uitdrukking komend in de loonkosten per eenheid produkt, bijna niet. De problematische situatie, waarin de Nederlandse textiel kwam te verkeren, moet voor een belangrijk deel aan andere factoren dan de loonkosten geweten worden.

Frank de Charro
Kees van Paridon

14) De Fisherindex is een geometrisch gemiddelde van de Paasche-index en de Laspeyres-index. Zie T. Yamane, *Statistics*, 1973, blz. 332-334.

15) Eurostat heeft nog geen gegevens gepubliceerd over de uurloonkosten in de textielindustrie voor de jaren 1976 en 1977. Wel zijn er inmiddels cijfers beschikbaar over de bruto uurlonen. Met behulp van gegevens over de ontwikkeling van de opslagpercentages, afkomstig van Comitextil, kan men een raming opstellen van de uurloonkosten in de verschillende landen. Voor Italië was ook dit niet mogelijk, omdat dit land over 1977 zelfs de gegevens over de bruto uurlonen niet verstrekke. Uit de cijfers blijkt dat de Nederlandse loonstijging in 1976 en 1977 iets lager was dan in de andere hier beschouwde landen. Wie hieruit zonder meer de conclusie wil trekken, dat dus ook de concurrentiepositie, voor zover bepaald door de ontwikkeling van de loonkosten per eenheid produkt verbeterde, komt wederom bedrogen uit. Als de ontwikkeling daarvan wordt geraamd op grond van de cijfers over de bruto uurlonen blijkt de concurrentiepositie van de Nederlandse textielindustrie te zijn verslechterd. In het buitenland stegen de bruto uurlonen per eenheid produkt met gemiddeld (gewogen met in- of uitvoeraandelen uit 1975) ongeveer met 3% in de periode 1975-1977 tegenover ca. 8% in Nederland. Heeft men de moed om te werken met een raming van de totale uurloonkosten, dan is het beeld wat gunstiger omdat de werkgeverslasten als percentage van de bruto uurlonen iets stegen, met name in Duitsland, terwijl ze in ons land gelijk bleven. De indruk bestaat dat daarmee rekening houdend de concurrentiepositie van de Nederlandse textielindustrie niet veranderde. Zowel in het binnen- als in het buitenland stegen de loonkosten per eenheid produkt met ca. 8%. De achtergrond is uiteraard wederom de ontwikkeling van de arbeidsproductiviteit. Gegevens over de geproduceerde hoeveelheid zijn ontleend aan Eurostat, die over de werkgelegenheid aan de OECD-publikatie *Textile industry in OECD-countries*.

Het VNO behartigt als centrale organisatie gemeenschappelijke belangen van de ondernemingen in de industrie, bank- en verzekeringswezen, verkeer, handel en visserij.

Bij het Verbond van Nederlandse Ondernemingen (VNO) komt binnenkort ten gevolge van een promotie een plaats vrij voor een

econoom

binnen de Activiteitengroep Economische Zaken.

Hij/zij zal in het bijzonder belast worden met

- de voorbereiding van macro-economisch beleid op de middellange en korte termijn en
- het vertalen daarvan naar concrete beleidsterreinen (waaronder begrotingsbeleid, monetair beleid en prijsbeleid);
- het deelnemen aan werkzaamheden van interne en externe commissies/werkgroepen;
- het onderhouden van interne en externe contacten.

Gedacht wordt aan een macro-econoom, dan wel een algemeen econoom met voldoende kennis van macro-economie. Goede contactuele eigenschappen en een goede uitdrukkingsvaardigheid zijn onontbeerlijk.

Leeftijd 30 tot 35 jaar.

Inlichtingen bij/sollicitaties te richten aan: Th.A. van der Vat, Hoofd Personeel en Organisatie VNO, Postbus 93093, 2509 AB 's-Gravenhage, telefoon 070 - 81.41.71.

vno

VERBOND VAN NEDERLANDSE ONDERNEMINGEN
PRINSES BEATRIXLAAN 5 - 'S-GRAVENHAGE

Interesttarieven, kostenvoeten en de rentabiliteit van ondernemingen

DRS. P.J.W. DUFFHUES*

In het licht van de gestegen rentetarieven op vreemd vermogen is aandacht voor de relatie tussen interestlasten en rentabiliteit van ondernemingen zeker niet misplaatst. In dit artikel wordt ingegaan op de invloed van de vermogensstructuur op de rentabiliteit van ondernemingen. Met name wordt aandacht besteed aan de z.g. hefboomwerking. De auteur wijst erop dat de gemiddelde-kostenvoet van vreemd vermogen over het algemeen veel lager is dan de huidige rentetarieven op de vermogensmarkt, o.a. omdat in het verleden leningen tegen lage interestpercentages zijn aangegaan. De feitelijke kosten van het vreemd vermogen volgen de rentetarieven op de kapitaalmarkt met een aanzienlijke vertraging. De auteur komt tot de conclusie dat in een aantal onderzochte sectoren van een negatieve hefboomwerking vooralsnog geen sprake is, al zou dat gevaar zich in de toekomst wel kunnen gaan voordoen.

1. Inleiding

Aan het probleem van de gevolgen van de interestontwikkeling in de jaren zestig en zeventig in Nederland voor de rentabiliteit van het bedrijfsleven wordt in de economische literatuur slechts bij uitzondering aandacht besteed 1). Toch ligt in de gestegen interestlasten op vreemd vermogen een voor menige onderneming zwaarwegend probleem. Bedrijfs-economen mogen aan het verschijnsel van de gestegen interest niet voorbij gaan omdat rentabiliteit en liquiditeit van de onderneming hiermee ten nauwste samenhangen. Van algemene economen die zich het hoofd breken over de zwakke rendementspositie van het bedrijfsleven mag eveneens belangstelling voor het onderwerp worden verwacht.

Doel van het onderhavige artikel is om allereerst enkele samenvattende opmerkingen te maken met betrekking tot de theorie van de hefboomwerking van de vermogensstructuur (paragraaf 2). In paragraaf 3 willen wij vervolgens benadruk-

ken dat hoge interesttarieven op de vermogensmarkt niet zonder meer en, indien wel, vaak met grote vertraging doorwerken op de door ondernemingen gecontracteerde interestpercentages op vreemd vermogen.

Een derde thema van ons artikel heeft betrekking op het onderscheid tussen door ondernemingen gecontracteerde interestpercentages en de gemiddelde-kostenvoet van het vreemd vermogen zoals die een rol speelt bij het meten van de hefboomwerking van de vermogensstructuur (paragraaf 4). In paragraaf 5 ten slotte komt de vraag aan de orde of — over het algemeen — in het Nederlandse bedrijfsleven (handel, industrie, scheep- en luchtvaart) sprake is van negatieve hefboomwerking zoals soms wel wordt gesuggereerd 2).

2. Hefboomwerking in de theorie

Hefboomwerking en rentabiliteit

In elk modern financieringshandboek wordt de „financiële hefboomwerking” of de „hefboomwerking van de vermogensstructuur” behandeld. J. L. Bouma 3) definieert de rentabiliteit van het eigen vermogen als:

$$r_A = \frac{W}{A} \quad (1)$$

waarin:

W = de netto winst na belasting in een bepaalde periode;
A = het gemiddelde eigen vermogen in de onderzochte periode.

Schrijft men deze r_A als functie van de bruto rentabiliteit r_T , van de gemiddelde kostenvoet van vreemd vermogen k_B , van de vermogensstructuur L (d.i. de verhouding tussen het vreemde vermogen en het eigen vermogen) en van de effectieve belastingdruk f , dan resulteert na hergroepering

$$r_A = (1-f) \cdot r_T + (1-f) \cdot (r_T - k_B) \cdot L \quad (2)$$

De eerste component van het rechterlid noemen we de bruto rentabiliteit na belasting, de tweede component is het hefboomeffect na belasting. Het verschil tussen r_T en k_B noemen we de bruto marge. De netto marge is gelijk aan de bruto marge² vermenigvuldigd met $(1-f)$. Alle grootheden

ESB: omdat de economie verder gaat...

* De schrijver is als wetenschappelijk hoofdmedewerker verbonden aan de vakgroep Ondernemingsfinanciering van de Economische Faculteit van de Katholieke Hogeschool Tilburg.

1) Een gunstige uitzondering hierop is het artikel van M. P. Gans, De hoge rente van het bedrijfsleven, *ESB*, 20 juni 1979, blz. 600-602. Zie ook de reacties van L. Filler en C. J. Oort en het naschrift van Gans hierop in *ESB*, 18 juli 1979, blz. 726-728.

2) Vergelijk o.a. het artikel van Gans genoemd in voetnoot 1.

3) J. L. Bouma, *Leerboek der bedrijfseconomie, de theorie van de financiering van ondernemingen*, deel II, Delwel, 1971, blz. 356.

hebben betrekking op een bepaalde deelperiode in het bestaan van een onderneming, gewoonlijk is dit een jaar.

Uit vergelijking (2) blijkt dat, zodra een onderneming over het vreemd vermogen een rentabiliteitspercentage ($= r_T$) realiseert dat afwijkt van de kostenvoet van het vreemd vermogen ($= k_B$), bij gegeven $f \neq 1$, de rentabiliteit van het eigen vermogen ($= r_A$) positief of negatief afwijkt van $(1-f) \cdot r_T$. Deze afwijking is de reeds genoemde hefboomwerking. De grootte van dit hefboomeffect is afhankelijk van de netto marge en van de vermogensstructuur.

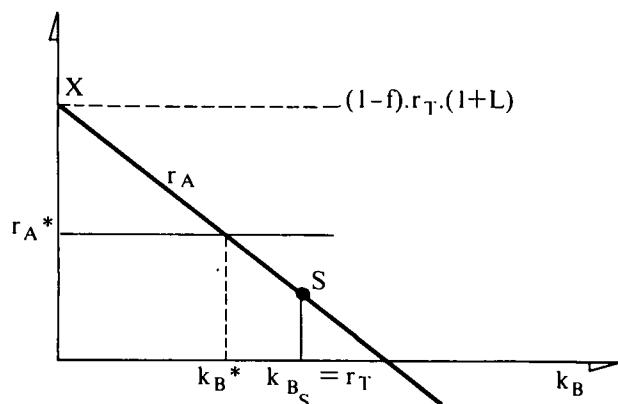
Hieruit volgt dat de ondernemingsleiding de waarde van r_A kan beïnvloeden zowel door haar keuze van L als door haar beleid t.a.v. de netto marge. De beïnvloeding van r_A door de keuze van L krijgt in de literatuur gewoonlijk ruime aandacht. Het beleid t.a.v. de netto marge veel minder. Concentreert men zich op deze netto marge dan gaat, gezien vanuit het vak ondernemingsfinanciering, de aandacht uit naar de invloed van veranderingen in de kostenvoet van het vreemde vermogen. De bruto rentabiliteit is, vanuit de financiering gezien, immers een gegeven.

Kostenvoet vreemd vermogen en rentabiliteit

De relatie tussen de netto rentabiliteit en de kostenvoet kan gemakkelijk worden afgeleid uit vgl. (2) die kan worden herschreven als:

$$r_A = (1-f) \cdot r_T \cdot (1+L) - (1-f) \cdot L \cdot k_B \quad (3)$$

Figuur 1. De relatie tussen de netto rentabiliteit en de kostenvoet van het vreemd vermogen

Figuur 1 is de grafische weergave van vgl. (3). Het verlies aan rentabiliteit als gevolg van de verplichting om een zekere interest op het vreemde vermogen te betalen, kan worden afgelezen aan de afstand tussen de lijn $(1-f) \cdot r_T \cdot (1+L)$ en de dalende r_A -lijn. Voor het bereiken van een bepaald aspiratieniveau van de rentabiliteit, b.v. r_A^* , is vereist dat $k_B \leq k_B^*$. Interpreteert men figuur 1 in volgtijdelijke zin dan kan een onderneming de daling die is, c.q. dreigt op te treden in r_A als gevolg van een in de tijd optredende daling in de bruto rentabiliteit en/of een stijging in de kostenvoet van het vreemd vermogen herstellen c.q. de pas afsnijden. Dit is mogelijk door het snijpunt X van de r_A -lijn met de y-as naar boven te doen verschuiven. Hiertoe staan in principe drie mogelijkheden open, t.w. f verlagen, r_T verhogen of L verhogen. Uiteraard zijn ook combinaties denkbaar.

Door vergroting van L krijgt de r_A -lijn in figuur 1 een steiler verloop. Het snijpunt — tevens draaipunt — van de nieuwe met de oorspronkelijke r_A -lijn ontstaat bij die waarde van k_B die gelijk is aan de bruto rentabiliteit r_T . Deze kritische waarde van k_B mag niet worden overschreden door de werkelijke waarde van k_B wil men althans voorkomen dat het verhogen van L averechts uitwerkt op r_A . In combinatie met het door de verhoging van L altijd toenemende financiële risico zou dit een economisch irrationele maatregel zijn. Op de vraag welke (lagere) kritische waarde van k_B van toepassing is wanneer de kostenvoet van het vreemd vermogen zelf medebepaald wordt door de vermogensstructuur kan in dit artikel niet nader worden ingegaan.

In de volgende paragrafen 3 en 4 worden eerst enkele aspecten van de meting van de gemiddelde kostenvoet voor ondernemingen aan de orde gesteld. In paragraaf 5 volgt de vergelijking met de bruto rentabiliteit en een positiebepaling van het Nederlandse (lokale) bedrijfsleven.

3. Officiële interesttarieven versus gecontracteerde interest

Het meten van de gemiddelde-kostenvoet m.b.t. vreemd vermogen start met een bespreking van de door vermogensverschaffers verlangde rentabiliteit. Deze komt globaal gesproken tot uiting in het desbetreffende interestpercentage op de kapitaalmarkt.

Leningen met vaste interest

De opvatting dat een toeneming van het interestniveau de rentabiliteit van de bestaande activiteiten van ondernemingen negatief beïnvloedt 4) behoeft o.i. enige nuancering omdat de bestaande kapitaalgoederenvoorraad reeds is gefinancierd met in het verleden beschikbaar gekomen financieringsmiddelen. Voor zover dit toen in de vorm van vreemd vermogen beschikbaar is gekomen, staat de hierop te vergoeden interest in het algemeen vast zolang het vermogen ter beschikking staat. Dit kan bij middellange en langlopende leningen vanzelfsprekend een groot aantal jaren betreffen. In die resterende looptijd kan dan worden geprofiteerd van een t.o.v. de actuele marktinterest lage financieringslast.

De gerealiseerde rentabiliteit over het eigen vermogen plukt daarvan de zoete vruchten. De onderneming behaalt een volgtijdelijk voordeel op de prijs van het vreemd vermogen: de vervangingsprijs ligt boven de historische uitgaafprijs. Het gaat hier o.i. om een reëel voordeel en dus om een reële component van de rentabiliteit. Het voordeel draagt echter een tijdelijk karakter zodat de contante waarde ervan in het algemeen niet moet worden overdreven. Vanaf het moment van schuldvernieuwing — aannemend dat dit moment ooit aanbreekt: vreemd vermogen kan ook worden gesubstitueerd door eigen vermogen — is er de kans dat een structureel hogere marktinterest moet worden betaald.

Enig inzicht in de mate waarin en de snelheid waarmee de nationaal en internationaal sterk gestegen kapitaalmarkt-tarieven doorwerken op de door ondernemingen gecontracteerde leningen en kredieten wordt verschaft in tabel 1. De vergelijking gaat zoveel mogelijk terug tot de eerste helft van de jaren zestig. De gegevens hebben betrekking op twee internationale ondernemingen en twee lokale ondernemingen. De keuze is willekeurig behoudens zekere eisen met betrekking tot de specificatie van de verslaglegging. De cijfers zijn rechtstreeks ontleend aan gepubliceerde jaarverslagen dan wel berekend op basis van in deze verslagen vervatte informatie.

Deze cijfers spreken in het algemeen voor zich zelf. Duidelijk stijgen in de loop der jaren de door ondernemingen gemiddeld gecontracteerde interestpercentages. Hier zij nog gewezen op enkele markante ontwikkelingen. Bij de NV Philips valt in het bijzonder de trendmatige stijging op van het gemiddeld interestpercentage dat verschuldigd is op onderhandse leningen en „overige” obligatieleningen. Het percentage op onderhandse leningen is in 15 jaar nagenoeg verdubbeld. Opvallend is ook dat in 1978 nog altijd zeer lage percentages voorkomen (3,25% resp. 3,50%). Dit houdt o.a. verband met het feit dat internationale concerns als Philips toegang hebben tot de internationale kapitaalmarkten zodat leningen daar kunnen worden afgesloten waar de interestpercentages het laagst zijn. Lage interestpercentages op leningen in de balans van 1978 van een onderneming behoeven dus niet per se te wijzen op in het verre verleden aangetrokken vermogen toen nog sprake was van lage tarieven.

Op het valuta-aspect van dergelijke leningen komen wij hierna nog terug. Ten slotte is bij de NV Philips te constateren

4) Vgl. M.P. Gans, t.a.p.

Tabel 1. Interestpercentages op de belangrijkste componenten van het interestdragend vreemd vermogen op lange en middellange termijn bij enkele Nederlandse ondernemingen a)

Philips	1963	1966	1969	1972	1975	1978
Onderhandse leningen:						
— gewogen gemiddelde	4,50	5,70	6,00	6,86	8,30	8,91
— minimum				3,40	3,50	3,50
— maximum				13,00	15,00	18,75
Overige obligatieleningen:						
— gewogen gemiddelde			5,75	6,40	7,90	7,30
— minimum				3,50	4,00	3,25
— maximum				10,00	11,40	11,40
Converteerbare obligatieleningen:						
— gewogen gemiddelde			4,90	5,31	4,44	5,14
— minimum			4,00	4,00	4,00	4,00
— maximum			5,75	6,50	9,50	6,80
AKU (tot 1969) resp. AKZO						
Onderhandse leningen en „overige” obligatieleningen:						
— gewogen gemiddelde		5,52	6,50	7,00	7,70	8,20
— minimum	3,50	3,63	4,50	4,50	4,50	4,50
— maximum		6,50	6,62	9,00	11,25	11,25
Converteerbare obligatieleningen:						
— gewogen gemiddelde	4,50	4,50	4,91	4,91	4,75	4,75
— minimum	4,50	4,50	4,75	4,75	4,75	4,75
— maximum	4,50	4,50	7,50	7,50	4,75	4,75
Koninklijke Bijenkorf b)						
Schulden op lange termijn:						
— gewogen gemiddelde			6,56	7,26	8,14	8,40
— minimum			4,00	4,00	4,00	4,00
— maximum			8,00	10,00	12,00	12,00
Obligatieleningen:						
— gewogen gemiddelde	5,10	5,19	5,51	6,00	-	-
— minimum	3,25	3,25	3,25	6,00	-	-
— maximum	6,00	6,00	6,00	6,00	-	-
Achtergestelde converteerbare obligatielening	-	-	-	-	8,75	8,75
Middellang krediet			9,00	9,00	9,00	-
DRENTSCH-OVERIJSSSELSCHE HOUTHANDEL						
Schulden op lange termijn:						
— gewogen gemiddelde	4,00	4,00		7,51	9,09	9,00
— minimum	4,00	4,00	4,00	4,00	4,00	8,88
— maximum	4,00	4,00		8,50	9,75	9,13
Converteerbare obligatielening:	4,75	4,75	4,75	4,75		

a) Zolang het tegendeel niet bleek, is aangenomen dat middellange en langeleningen een vast interestpercentage droegen.
b) Gebroken boekjaren 1963/1964 enz.

dat de gemiddelde interest op converteerbare obligatieleningen in de laatste 10 jaar nauwelijks is gestegen. Dit houdt verband met het langlopend karakter van deze leningen zodat hier duidelijk volgtijdelijke prijsvoordelen werden behaald. Bij AKU/AKZO zien we een met Philips vergelijkbare ontwikkeling.

Bij de twee lokale Nederlandse ondernemingen verloopt de stijging van de interestpercentages meer schoksgewijze. Oorzaak van de breuklijnen in de ontwikkeling bij de laatstgenoemde ondernemingen is m.n. het ontbreken van de grote diversiteit die het leningenbestand van de internationale ondernemingen kenmerkt.

Leningen met variabele interest

Indien en voor zover de variabiliteit van de interest op leningen met een variable interestvoet wordt bepaald door de algemene interestontwikkeling op de betreffende deelmarkt van de vermogensmarkt, is de doorwerking op de door de onderneming te betalen interestpercentages nagenoeg perfect

en tijdloos. Het voorbeeld bij uitstek is het bankkrediet in rekening-courant waarvan het interestpercentage is gekoppeld aan het promessedisconto van De Nederlandsche Bank. De in de jaren zestig en zeventig sterk gestegen rekening-courant-tarieven van het bankwezen hebben de gecontracteerde interest op dit type vreemd vermogen voor het bedrijfsleven stellig verhoogd. Daarnaast treft men in de balansen van ondernemingen in toenemende mate ook leningen op middellange termijn aan waarvan de interest variabel is. Een bekende verschijningsvorm is het „roll over credit”.

Nieuwe investeringsprojecten

Dat een stijging van de interest op vreemd vermogen tot een hogere gemiddelde-kostenvoet van het totale ondernemingsvermogen leidt — mede omdat ook de kosten van het eigen vermogen toenemen wanneer die van het vreemde vermogen stijgen — en dat hierdoor hogere rentabiliteitseisen aan investeringen in nieuwe activiteiten worden gesteld, is in de financieringsliteratuur gemeengoed. Of hiervan lagere investeringen het gevolg zijn, kan niet zonder meer worden beweerd omdat hoge interesttarieven op de kapitaalmarkt tegelijkertijd ook een rem op de inflatie kunnen zijn zodat de bruto rentabiliteit van nieuwe projecten daardoor hoger kan zijn 5).

Ter afsluiting van paragraaf 3 kan worden vastgesteld dat officiële interesttarieven gemiddeld met enige vertraging doorwerken op de door ondernemingen gecontracteerde percentages. Overigens zij erop gewezen dat het hier uitsluitend de interest van het z.g. expliciet interestdragend vreemd vermogen betreft.

4. Gemiddelde-kostenvoet versus gecontracteerde interest

Wil men onderzoeken of in het bedrijfsleven in een bepaald tijdvak de hefboomwerking van de vermogensstructuur positief, neutraal dan wel negatief is geweest, dan zal men o.a. over informatie moeten beschikken over de in die periode gerealiseerde bruto rentabiliteit r_T en de gemiddelde-kostenvoet van het gemiddelde vreemd vermogen. Deze laatste grootte is niet gelijk aan de in paragraaf 3 besproken gemiddelde gecontracteerde interest maar wordt berekend door het bedrag van de betaalde interest te delen door het gemiddelde vreemd vermogen. Het quotiënt blijkt in het algemeen een betrekkelijk lage uitkomst op te leveren.

Voor vier grote internationale Nederlandse concerns hebben wij voor de periode 1966–1978 deze kostenvoet berekend. Het resultaat is samengevat in tabel 2. Het hoogste cijfer is 5,36% (AKZO, 1976), het laagste bedroeg 0,89% (Hoogovens, 1968). Relatief hoog zijn de percentages bij Estel en AKZO in de jaren 1976, 1977 en 1978.

Dat de percentages in het algemeen aan de lage kant zijn moge verwonderlijk lijken, maar bedacht dient te worden dat ondernemingen bijna altijd voor een deel zijn gefinancierd met niet expliciet interestdragend vreemd vermogen, zoals het van crediteuren ontvangen krediet, fiscale schulden, transitoria, sommige voorzieningen op lange en korte termijn e.d. Dit heeft tot gevolg dat de gemiddelde-kostenvoet van het totale vreemde vermogen lager is — vaak aanzienlijk lager — dan de gecontracteerde interestpercentages op interestdragende leningen suggereren. Anders gezegd: ondernemingen zijn in staat de gemiddelde kosten per eenheid vreemd vermogen te verlagen door het aandeel van het niet expliciet interestdragend vreemd vermogen in het totale vreemd vermogen te vergroten. De conclusie hieruit is dat wanneer van de juiste cijfers wordt uitgegaan, niet gemakkelijk tot het bestaan van negatieve hefboomwerking kan worden geconcludeerd. De bruto rentabiliteit zou dan wel erg diep moeten zijn gezonken!

Een tweede niet te verwaarlozen invloed kan uitgaan van het feit dat de tegenwaarde in guldens van de interest op

5) Vgl. M.P. Gans, t.a.p.

Tabel 2. Gemiddelde-kostenvoet van het totale vreemd vermogen van een viertal internationale concerns (in procenten)

Jaar	Hoogovens/Estel	AKZO	Philips	Unilever
1966	2,73	n.v.t.	3,44	2,30
1967	1,62	n.v.t.	3,92	2,92
1968	0,89	n.v.t.	3,67	2,72
1969	1,84	2,85	4,23	2,63
1970	2,76	4,11	4,82	3,17
1971	3,46	4,16	5,02	2,88
1972	3,09	4,12	3,91	2,61
1973	4,02	4,08	3,65	2,34
1974	3,88	4,26	4,34	3,46
1975	3,54	4,64	4,75	3,46
1976	4,31	5,36	4,12	2,68
1977	4,61	5,31	4,22	3,17
1978	4,51	5,11	3,95	3,03
Mutatie:				
1966-1978	1,78	n.v.t.	0,51	0,73
1969-1978	2,67	2,26	-0,28	0,40

Bron: deze cijfers werden berekend m.b.v. informatie uit de jaarverslagen van de ondernemingen; AKZO ontstond eerst in 1969.

leningen in vreemde valuta mogelijk niet alleen tegen van jaar tot jaar andere wisselkoersen wordt berekend en onder betaalde interest wordt verwerkt, maar ook dat deze wisselkoersen kunnen afwijken van die waartegen de tegenwaarde in gulden van een lening in vreemde valuta is berekend. Ook dit heeft tot gevolg dat het interestpercentage van dergelijke leningen niet langer indicatief is voor de kostenvoet van de desbetreffende leningen. Afhankelijk van de richting van de fluctuaties van de wisselkoersen kunnen interestlasten in gulden, uitgedrukt als percentage van de tegenwaarde van de lening in gulden, hoger, gelijk of lager zijn dan het nominale percentage.

Dergelijke verschillen in omrekeningskoers komen vaak voor. Zo komt men in gepubliceerde jaarrekeningen de praktijk tegen dat enerzijds de interestbetalingen worden omgerekend tegen een *gemiddelde* wisselkoers van het jaar terwijl de balansschuld wordt omgerekend tegen de wisselkoers per het *einde* van het boekjaar 6). Het zal duidelijk zijn dat bij de sterke schommelingen van een aantal internationale valuta in de afgelopen tien jaar grote verschillen tussen beide wisselkoersen kunnen optreden.

In de gemiddelde-kostenvoet van vreemd vermogen werken deze verschillen door. Bij dit alles speelt ook het dekkingsbeleid dat de debiteur volgt, een belangrijke rol: koopt hij de benodigde valuta contant dan wel op termijn? Met welke kosten gaat dit gepaard? Hoe is de boekhoudkundige verantwoording 7)? Voor buitenstaanders is het op deze punten door ondernemingen gevoerde beleid in het algemeen niet te achterhalen uit gepubliceerde jaarverslagen 8). Dit kan tot vertekening van het k_B -cijfer leiden. Een markant voorbeeld van het valuta-aspect is de in Amerikaanse dollars luidende $4\frac{3}{4}\%$ converteerbare obligatielening 1968 van Philips. In de balans 1978 is deze schuld omgerekend tegen een wisselkoers die in dit geval wel zeer sterk afwijkt van de wisselkoers waartegen de dollars nodig voor de jaarlijkse interestbetaling waarschijnlijk worden verworven, nl. tegen de voor conversie vastgestelde koers van f. 3,60 per dollar. Neemt men de huidige contante koers van ongeveer f. 2 als benadering voor de interestdollars dan is duidelijk dat de reële guldenwaarde van de lening in de balans aanzienlijk lager is dan die in de gepubliceerde balans 1978. Het gezamenlijke effect is dat de kostenvoet van deze lening bij de gemaakte veronderstelling slechts $(2/3,6) \times 4,75\% = 2,16\%$ bedraagt, althans wanneer men zich — zoals in het bovenstaande — baseert op gepubliceerde cijfers 9).

Samenvattend kunnen drie redenen worden genoemd waarom veranderingen in de gecontracteerde nominale interestpercentages op leningen niet zonder meer leiden tot overeenkomstige veranderingen van de gemiddelde-kostenvoet van het vreemd vermogen:

1. het interestdragend deel van het vreemd vermogen kan in dezelfde periode zijn toegenomen of afgenomen terwijl het niet interestdragend bedrag gelijk is gebleven;
2. het niet-interestdragend deel van het vreemd vermogen

kan zijn toe- of afgenomen bij ongewijzigd bedrag aan interestdragend vreemd vermogen;

3. verschillen in de wisselkoers die zijn gebruikt ter omrekening van de interest resp. de balansschuld.

Uiteraard zijn ook combinaties van 1 t/m 3 denkbaar. Wat per saldo in een concrete situatie als verandering in de gemiddelde kostenvoet resulteert, is onvoorspelbaar. Wel is het duidelijk dat ondernemingen over enkele wapens beschikken om een stijging in de nominale tarieven zoveel mogelijk te ontgaan. Door dit na te streven, draagt men bij aan het instandhouden van een positief hefboomeffect, resp. aan het matigen van een negatief hefboomeffect.

Uit tabel 2 blijkt dat Philips en Unilever in dit streven alleszins lijken te zijn geslaagd. Met als uitzonderingen de jaren 1969 t/m 1971 en 1975 heeft men de gemiddelde-kostenvoet bij Philips goed onder controle. Per saldo trad zelfs een daling op van 0,28% in de periode 1969-1978. Hieruit blijkt de geheel eigen ontwikkeling van k_B in vergelijking met de ontwikkeling in de gecontracteerde interestpercentages (zie tabel 1). Ook bij Unilever is weinig bespeurbaar van grote veranderingen in de gemiddelde-kostenvoet. Opvallend bij deze onderneming is het lage absolute niveau van k_B . De twee andere ondernemingen vertonen een afwijkend beeld: k_B neemt duidelijk toe vooral in de jaren 1975-1978. De verlies-financiering met de opbrengst van tegen hoge gecontracteerde interestpercentages aangegane leningen eist een duidelijke tol.

Het is aannemelijk dat ook andere slecht renderende ondernemingen dit beeld vertonen. Anderzijds is het aannemelijk dat rendabele ondernemingen een met Philips en Unilever vergelijkbare ontwikkeling van k_B vertonen, d.w.z. een ondanks de gestegen nominale interesttarieven betrekkelijk constante gemiddelde-kostenvoet van het vreemd vermogen.

Het voorgaande houdt in dat de vermogensstructuur van slecht renderende ondernemingen als Akzo en Estel, gelet op de sterke stijging van k_B in de periode 1969-1978 en dus de nog sterkere stijging van de marginale kosten van het vreemd vermogen, reeds „inefficiënt” is *voordat* k_B het niveau bereikt van r_T . Ondernemingen als Philips en Unilever waarvan k_B relatief constant is geweest in de genoemde periode, kunnen zich desnoods de gelijkheid $k_B = r_T$ permitteren, althans zolang k_B constant blijft. Men bedenke hierbij dat ook r_T variabel is in de tijd. De werkelijkheid was juist tegengesteld: Akzo en Estel vertoonden vanaf 1975 geen positief verschil tussen r_T en k_B , Philips en Unilever juist wel.

5. Positieve of negatieve hefboomwerking?

In deze paragraaf worden behalve k_B ook r_T en L in de beschouwing betrokken. Als onderzoeksobject kiezen we niet langer enkele individuele ondernemingen maar de groep van ondernemingen die door het CBS wordt aangeduid met „Handel, industrie en diversen”, alsmede „Scheep- en luchtvaart”. Tabel 3 bevat de resultaten van onze berekeningen m.b.t. het jaar 1977.

Uit bovenstaande berekeningen blijkt dat in 1977 door de 152 ondernemingen samen een *positieve* marge werd behaald tussen de gerealiseerde bruto rentabiliteit en de gemiddelde-kostenvoet van het vreemd vermogen. Deze marge bedroeg 2,12%. Van een negatieve hefboomwerking was in dat jaar

6) Vgl. J. Klaassen, De praktijk van de berekening en presentatie van valutakoersverschillen in de jaarrekening, *Maandblad voor accountancy en bedrijfshuishoudkunde*, 52e jg., nr. 7, juli/augustus 1978.

7) Hieronder begrepen de vraag hoe de verschillen in de guldenwaarden van de aflossingen worden verantwoord.

8) Een gunstige uitzondering is het jaarverslag 1978 van Akzo (blz. 14).

9) Men bedenke dat dit artikel zich beperkt tot de beoordeling van het effect van de verslaggeving op de kostenvoet. Andere overwegingen blijven buiten beschouwing.

Tabel 3. Enkele kengetallen voor het jaar 1977 van op de beurs genoteerde ondernemingen uit twee sectoren

	Handel, industrie en diversen (144 ondern.)	Scheep- en luchtvaart (8 ondern.)	Totaal (152 ondern.)
(in mln.gld.)			
1. Eigen vermogen	11.173	3.945	15.118
2. Totaal geïnvesteerd vermogen	44.483	9.968	54.451
3. Winst vóór aftrek van interest en belasting	2.271	435	2.706
4. Interestlasten	940	182	1.121
5. Belasting	692	4	696
6. Netto winst	639	249	888
7. Vreemd vermogen	33.310	6.023	39.333
(in procenten)			
8. Bruto rentabiliteit $r_T (= 3 : 2)$	5,10	4,36	4,97
9. Gemiddelde-kostenvoet vreemd vermogen $k_B (= 4 : 7)$	2,82	3,02	2,85
10. Rentabiliteitsmarge vreemd vermogen $r_T - k_B (= 8 - 9)$	2,28	1,34	2,12
11. Verhouding vreemd/eigen vermogen $L \times 100 (= 7 : 1)$	298	153	260
12. Effectieve belastingdruk $f (= 5 / (5 + 6))$	52	2	44
13. Rentabiliteit eigen vermogen na belasting $r_A (= 6 : 1)$	5,72	6,31	5,87

Bron: Centraal Bureau voor de Statistiek, *Statistiek van balans en resultatenrekening beurs-n.v.'s 1977*, blz. 30 en 53.

voor de betrokken groep van ondernemingen dan ook geen sprake is). De bijdrage van de hefboomwerking van de vermogensstructuur aan de totale rentabiliteit van het eigen vermogen was

$$(1-f) \cdot (r_T - k_B) \cdot L$$

dus: $(1-0,44) \cdot (0,0212) \cdot 2,60 = 3,10\%$, d.i. meer dan de helft van de r_A die 5,87% bedroeg. Hieruit blijkt in welke mate de netto rentabiliteit van deze groep beursondernemingen in feite werd bepaald door de gekozen vermogensstructuur en de daarbij behorende gemiddelde-kostenvoet van het vreemde vermogen.

Tabel 4 illustreert het *volgtijdelijk* verloop in de relevante grootheden voor de groep van ondernemingen uit dezelfde sectoren als in tabel 3.

Tabel 4. Enkele kengetallen van op de beurs genoteerde ondernemingen in de sectoren „handel, industrie en diversen” en „scheep- en luchtvaart”

Jaar	Aantal ondernemingen	r_T	k_B	L	f	$(1-f)r_T(1+L) - (1-f) \cdot L \cdot k_B = r_A$
1974	167	6,51%	3,10%	2,37	0,45	12,07% - 4,04% = 8,03%
1975	167	4,68%	3,02%	2,46	0,43	9,23% - 4,23% = 5,00%
1976	163	5,22%	3,13%	2,49	0,41	10,75% - 4,60% = 6,15%
1977	152	4,97%	2,85%	2,60	0,44	10,02% - 4,15% = 5,87%

Bron: berekeningen op basis van gegevens ontleend aan CBS, *Statistiek van balans en resultatenrekening beurs NV's 1975, 1976 en 1977*.

In de jaren 1975-1977 was r_T globaal 1,5% lager dan in 1974. Daartegenover staat de meevaller dat k_B nagenoeg constant is geweest, per saldo zelfs is gedaald. Als derde feit constateren we dat het aandeel van het vreemde vermogen in het totaal geïnvesteerd vermogen elk jaar is toegenomen. Ten slotte bleef de belastingdruk nagenoeg constant. In de laatste kolom van tabel 4 is r_A gedefinieerd volgens vgl. (3). Daaruit blijkt dat de daling van r_T ten dele is gecompenseerd door de stijging van L. Zo was in 1977 $(1-f) \cdot r_T \cdot (1+L)$ gelijk aan

Abonnementsprijs ESB

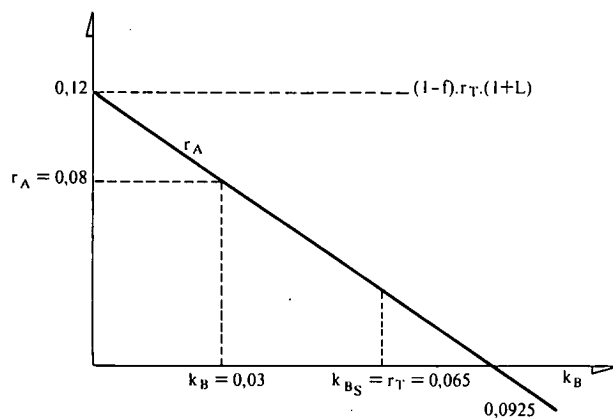
De abonnementsprijs van ESB wordt met ingang van 1 januari 1980 gesteld op f. 151,84 (f. 146 + 4% BTW) en voor studenten op f. 104,52 (f. 100,50 + 4% BTW). Wij verzoeken u uw abonnementsgeld voor 1980 uitsluitend te voldoen door middel van de acceptgirokaart, die wij u in januari a.s. zullen zenden.

Directie NEI

10,02% i.p.v. 9,38% die in dat jaar zou hebben gegolden als de vermogensstructuur van 1974 was gehandhaafd. De aftrekkpost $(1-f) \cdot L \cdot k_B$ is als gevolg van de toeneming van L óók gestegen, nl. van 3,78% op basis van L in 1974 tot 4,15% in de werkelijkheid. Per saldo resteert een kleine verbetering van 0,27%.

Projecteert men bovenstaande gegevens in figuur 1 dan heeft de daling in r_T tot gevolg dat k_{BS} sinds 1974 naar links is verschoven met ongeveer 1,5%. De werkelijke waarde van k_B bleef nagenoeg constant en ligt (gelukkig!) nog links van k_{BS} . De speelruimte waarover men nog beschikt om eventuele toekomstige r_T -dalingen op te vangen, bedraagt voor de groep als geheel in 1977 nog ruim 2 procentpunten. De figuren 2 en 3 illustreren de verschuivingen sinds 1974. Daarbij verschaft figuur 2 inzicht in de verhoudingen in 1974. Figuur 3 illustreert — gemiddeld gezien — de verhoudingen in de jaren 1975 tot en met 1977. De cijfers zijn afgerond.

Figuur 2. De relatie tussen de netto rentabiliteit en de kostenvoet van het vreemd vermogen voor 1974

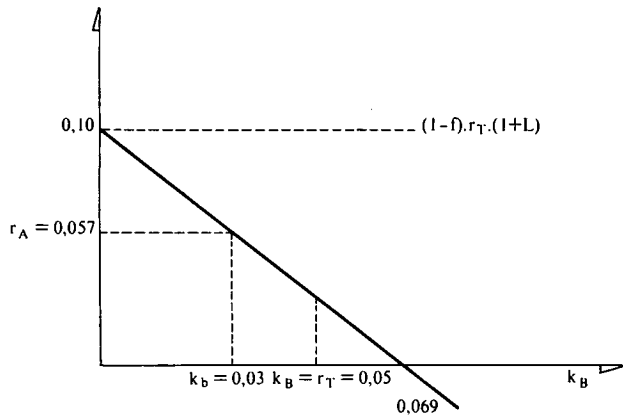

6. Conclusies

1. De nominale rentestijgingen op de geld- en kapitaalmarkt in de jaren zestig en zeventig werken wel door in de door individuele ondernemingen gecontracteerde interestper-

10) Dit in tegenstelling tot M.P. Gans, t.a.p. Deze auteur vergelijkt de netto rentabiliteit van 5,9% die feitelijk in 1977 is gerealiseerd, met de 7,6% netto rentabiliteit die zou zijn gerealiseerd indien de rentebaten en de rentelasten van de betrokken ondernemingen zouden worden gehalveerd. Dit zou tot een negatief hefboomeffect voor dit type van ondernemingen van gemiddeld 1,7% leiden. Deze redenering is o.i. onjuist. In de eerste plaats is het onduidelijk waarom een vermenging plaatsvindt van rentebaten en rentelasten: het hefboomeffect heeft toch uitsluitend betrekking op de rentelasten? In de tweede plaats is onduidelijk waarom nu juist een halvering van de rente als uitgangspunt van de berekeningen is genomen. Illustratie van het hefboomeffect lijkt te vereisen dat de rentabiliteit in twee situaties wordt vergeleken, t.w. zonder en met vreemd vermogen. Voor een halvering lijkt geen enkele aanleiding.

Figuur 3. De relatie tussen de netto rentabiliteit en de kostenvoet van het vreemd vermogen gemiddeld over de periode 1975-1977

centages maar dit impliceert nog niet dat ook de gemiddelde kostenvoet van het vreemd vermogen zou zijn gestegen.

2. Bij gedurende enkele jaren verliesgevende internationals blijkt de gemiddelde-kostenvoet sterk gestegen, bij niet verliesgevende internationals blijkt de gemiddelde-kostenvoet redelijk constant te zijn gebleven. Dit laatste geldt ook voor de groep van ondernemingen die behoren tot de CBS-categorieën „Handel, industrie en diversen” en „Scheep- en luchtvaart” (te zamen 150 à 170 ondernemingen).

3. Van de zojuist genoemde groep ondernemingen kon worden vastgesteld:

- dat de effectieve belastingdruk sinds 1974 nagenoeg constant bleef;
- dat de bruto rentabiliteit sinds 1974 met ongeveer 1,5% is gedaald;
- dat de verhouding tussen vreemd vermogen en eigen vermogen sinds 1974 elk jaar is gestegen. Deze toeneming was onvoldoende groot om een daling van $(1-f) \cdot r_T \cdot (1+L)$ te voorkomen, d.i. de rentabiliteit van het eigen vermogen wanneer $k_B = 0$. Hierdoor daalde deze rentabiliteit van 8% tot 5,7% gemiddeld.

4. De verkleining van de speelruimte tussen r_T en k_B van 3,5% in 1974 tot 2,0% gemiddeld in 1977 maakt het Nederlandse bedrijfsleven qua rentabiliteit gevoeliger voor eventuele toekomstige dalingen van de bruto rentabiliteit. De gestage vergroting van de verhouding vreemd/eigen vermogen heeft weliswaar een al te drastische daling van de rentabiliteit van het eigen vermogen weten te vermijden, maar deze vergroting van L zal bij een toekomstige daling van r_T van meer dan twee procentpunten als een boemerang werken op de dan te realiseren rentabiliteit. Er zouden dan negatieve hefboomeffecten van grote omvang gaan optreden. Daarbij is de vraag nog in het midden gelaten of ook in de toekomst k_B constant kan worden gehouden. Als men de trage doorwerking van de vermogensmarkttarieven beziet kan men daarover niet zonder meer optimistisch zijn.

P.J.W. Duffhues

Vacatures

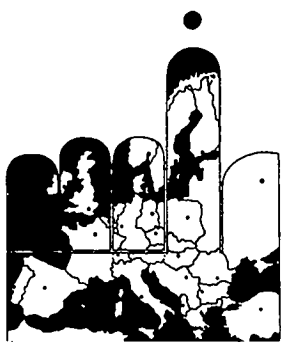
Functie:	Blz.:
<i>ESB van 28 november</i>	
Hoofd afdeling economie en organisatie (m/v) bij de Bewapeningswerkplaats van de Marine te Den Helder van het Ministerie van Defensie	1253
Economisch onderzoeker (m/v) voor het bureau Onderzoek en Statistiek van de afdeling Economische Aangelegenheden van het Openbaar Lichaam Rijnmond te Rotterdam	1259
Medewerkers Bedrijfstakonderzoek voor de stafgroep Economisch Onderzoek van De Centrale Rabobank te Utrecht	1263
Chef studiedienst t.b.v. de Hoofdafdeling Nationale Rekeningen van het Centraal Bureau voor de Statistiek te Voorburg	1264
Afdelingshoofd (m/v) t.b.v. het Loonbureau van het Ministerie van Sociale Zaken te Den Haag	1264
Medewerker (m/v) t.b.v. de Hoofddirectie van de Waterstaat, Hoofdafdeling Financieel-Economische en Planologische Zaken, Onderafdeling Begroting van het Ministerie van Verkeer en Waterstaat te Den Haag	1265
Statistisch analist (m/v) voor de Stichting Het Nederlands Economisch Instituut te Rotterdam	1265
Economisch medewerker voor het bureau financieel-economisch beleid van de afdeling financiële zaken van de Gemeente Nieuwegein	1266
Statisticus (m/v) voor de Tussenafdeling der industriële vormgeving van de Technische Hogeschool te Delft.	1266
Wetenschappelijk ambtenaar (m/v) in tijdelijke dienst (1 jaar full-time of 18 maanden part-time) bij de vakgroep Inleiding Bedrijfsconomie Kostprijs- en Kosteninformatie van de Faculteit der Economische Wetenschappen van de Katholieke Hogeschool te Tilburg	1267
Administrateurs (schepende functies, studie- of controlewerkzaamheden) bij de Raad der Europese Gemeenschappen te Brussel	1268
Econometrist (m/v) voor de afdeling Arbeidsmarktonderzoek van Het Nederlands Economisch Instituut te Rotterdam	1268

Cost accountant: functie met toekomst voor afgestudeerden economie bij Dow Chemical (Nederland) BV te Terneuzen

ESB van 5 december

IV

Leraar of lerares voor het geven van onderwijs in de handelswetenschappen en economische wetenschappen (26 lessen op 1e graadsniveau) aan de Openbare Scholengemeenschap V.W.O., H.A.V.O. en M.A.V.O. „Hugo de Groot” te Rotterdam	1274
Hoofd van het bureau Beleids- en begrotingszaken voor het Hoogheemraadschap van Delfland te Delft	1290
Beleidsmedewerker (m/v) voor het Ministerie van Economische Zaken te Den Haag	1291
Coördinerende medewerker (m/v) t.b.v. het Directoraat-Generaal voor industrie, Directie Algemeen Industriebeleid, (Staf)afdeling Analyse Methoden en Statistiek van het Ministerie van Economische Zaken te Den Haag	1292
Jonge bedrijfseconomen die de post-doctorale studie voor registeraccountant volgen of voornemens zijn te volgen voor Walgemoed & Co. (div. vestigingen)	1293
Macro-econoom voor het Verbond van Nederlandse Ondernemingen te Den Haag	1293
Stafmedewerker voor het Algemeen Provinciaal Fries Ziekenfonds te Leeuwarden	1294
Lector Onderwijskunde (m/v) bij de faculteit der Sociale Wetenschappen directoraat a-faculteiten van de Katholieke Universiteit Nijmegen	1294
Een ervaren beleidsmedewerker(st)er voor het secretariaat voor de Gemeentefinanciën van de Vereniging van Nederlandse Gemeenten te Den Haag	1295
Coördinator Algemene Zaken (bij voorkeur een algemeen econoom) voor de Stichting Economisch-Technologisch Instituut voor Utrecht (E.T.I.-Utrecht)	1296
Senior ontwikkelingsconoom (m/v) voor de faculteit der Sociale Wetenschappen directoraat a-faculteiten van de Katholieke Universiteit Nijmegen	1296
Een gewoon hoogleraar in de wiskundige economie voor de subfaculteit econometrie van de Katholieke Hogeschool te Tilburg	III
Een gewoon hoogleraar in de algemene econometrie voor de subfaculteit econometrie van de Katholieke Hogeschool te Tilburg	III

Het Britse probleem

DRS. E. A. MANGÉ

Het Britse „probleem” is bekend: volgend jaar zal Groot-Brittannië een bijdrage leveren aan de Europese begroting die netto (bruto bijdrage minus ontvangsten) op 1.550 mln. ERE of bijna f. 4,3 mrd. wordt geraamd. Een bedrag dat volgens de Britten, gezien hun aandeel in het communautaire BNP, veel te hoog ligt. De Britse regering eiste dan ook dat er enerzijds een dermate compensatie zou komen dat het deficit in 1980 zou worden weg-gewerkt en dat er anderzijds een duurzaam mechanisme moet worden op-gezet om in de toekomst deficits te voorkomen. Deze eisen werden op de Europese Raad van 29 en 30 november in Dublin besproken. Maar, zoals bekend, premier Thatcher kreeg nul op het rekest van de andere regerings-leiders: het Britse probleem werd doorspeeld naar de Commissie en de Raad van Ministers; die moeten maar zien hoe zij eruit komen.

Financieel correctiemechanisme

De te hoge netto bijdrage van Groot-Brittannië tot de communautaire begroting is een oud zeer. Reeds bij de toetreding, op 1 januari 1973, tot de EG heeft dit er al toe geleid dat — de facto tot en met 1979 — aan de nieuwe lidstaten een toetredingsvermindering werd toegestaan, zowel op de eigen middelen (douanerechten, landbouwheffingen en de BTW-ontvangsten die aan de Gemeenschap moeten overgedragen worden), als op de (aanvullende) financiële bijdragen (op grond van het BNP 1).

Vanwege politieke moeilijkheden en een regeringwisseling vroeg Groot-Brittannië amper een jaar later reeds een fundamentele heronderhandeling van het Toetredingsverdrag, waarvan de resultaten ter goedkeuring aan het Britse volk zouden worden voorgelegd. Het belangrijkste punt hierbij was zonder twijfel de eis tot herziening van de Britse bijdrage aan de Europese begroting, omdat volgens de Britse regering in 1980 Groot-Brittannië voor 24% de gemeenschapsbegroting zou financieren terwijl zijn aandeel in het communautaire BNP slechts 14% zou bedragen. Na moeizame en langdurige onderhandelingen werd op de Europese Raad van 11 maart 1975 te Dublin (al weer!) overeenstemming bereikt. Het resultaat was de Raadsbeschikking van 17 mei

1976 tot vaststelling van een „financieel mechanisme”.

Als gevolg van deze beschikking kan elke lidstaat, onder bepaalde voorwaarden, een bijzondere terugbetaling uit de gemeenschapsbegroting krijgen, indien deze het hoofd moet bieden „aan een onaanvaardbare situatie die in strijd is met het behoorlijk functioneren van de Gemeenschappelijke Markt”. Daarvoor moeten *gelijktijdig* drie omstandigheden gelden:

- de lidstaat in kwestie heeft een gemiddeld inkomen per capita dat lager is dan 85% van het communautair gemiddelde;
- de groeivoet van het BNP is niet hoger dan 120% van het communautair gemiddelde;
- de (relatieve) bijdrage van de lidstaat tot het gemeenschapsbudget is 10% hoger dan zijn aandeel in het BNP van de Gemeenschap.

Indien aan deze *kwalificatievoorwaarden* is voldaan, kan het terug te betalen bedrag worden berekend. Deze berekening is ingewikkeld 2), doch komt neer op een inkomstenbelastingstelsel, in die zin dat de achtereenvolgende gedeelten van het „bijdragensurplus” in aanmerking komen voor hogere teruggaafpercentages. Het totale bedrag dat in een bepaald jaar kan worden terugbetaald is beperkt tot 250 mln.

ERE, of 3% van de EG-begroting, indien dat bedrag hoger is.

Binnen deze algemene grenzen zijn nog andere beperkingen van toepassing. Ten eerste mag de betrokken lidstaat geen netto ontvanger uit de Europese begroting zijn. Ten tweede mag de betaling niet meer bedragen dan het bedrag van de BTW-overdrachten van de lidstaat of, zolang de BTW-regeling nog niet wordt toegepast, van de op grond van het BNP berekende nationale bijdrage. M.a.w., de door de lidstaten overgemaakte douanerechten en landbouwheffingen komen nooit in aanmerking voor terugbetaling.

Dit onderscheid tussen twee soorten EG-inkomsten is verder belangrijk voor een laatste criterium: de hierboven beschreven regeling is slechts van toepassing wanneer de betrokken lidstaat een *tekort* heeft op de lopende rekening van zijn betalingsbalans. Is er een *overschot*, dan wordt de berekening van het al dan niet evenredig aandeel in de financiering van de EG-begroting gebaseerd op het verschil tussen zijn aandeel in de BTW-overdrachten en zijn aandeel in het communautaire BNP.

Groot-Brittannië voldoet aan de kwalificatievoorwaarden, zodat het financieel mechanisme dan ook van toepassing is. Dit zou Groot-Brittannië in 1980 een terugbetaling van 250 mln. ERE opleveren, indien zijn betalingsbalans deficitair zou zijn. Dit is, dank zij de inkomsten uit de Noordzee-olie, echter weinig waarschijnlijk zodat de terugbetaling nihil zou zijn.

1) Zie E. A. Mangé, De Europese begroting, *ESB*, 2 november 1977.

2) Voor een gedetailleerde — en kritische — bespreking zie: M. R. Emerson en T. W. K. Scott, The financial mechanism in the budget of the European Community: the hard core of the British „renegotiations” of 1974-1975, *Common Market Law Review*, 1977, blz. 209-299.

Commissievoorstellen

Ter voorbereiding van de topontmoeting van Dublin werkte de Commissie twee documenten uit. Een eerste, dat op 12 september aan de Raad van Ministers werd toegezonden, had betrekking op het verband tussen de EG-begroting en de convergentie van de economische ontwikkeling in de lidstaten. Hierin wordt o.m. zowel enkele lange-termijnproblemen (o.m. in verband met Italië) als het korte-termijnprobleem van de Britse bijdrage in het raam van het algemene begrotingsbeleid van de Gemeenschap geschetst. In een tweede document, dat begin november werd bekendgemaakt³⁾, werd t.a.v. het Britse vraagstuk een aantal concrete voorstellen uitgewerkt om de „ernstige moeilijkheden, die de samenhang van de Gemeenschap thans bedreigen, op te lossen”.

Een eerste mogelijkheid zou zijn de beperkingen die aan het financieel mechanisme van 1975 kleven, op te heffen. Het wegvallen van het betalingsbalanscriterium en van de beperkingen met betrekking tot de teruggaafpercentages zou Groot-Brittannië een netto transfer in 1980 van 405 mln. ERE opleveren. Wordt de 3%-grens eveneens opgeheven, dan zou de terugbetaling stijgen tot 520 mln. ERE netto. Een minder strenge toepassing van de kwalificatievoorwaarden zou volgens de Commissie Groot-Brittannië geen voordeel opleveren, althans niet vóór de uitbreiding van de EG met de drie Zuid Europese landen. Naast een versoepeling van het bestaande mechanisme stelt de Commissie eveneens een aantal nieuwe methoden voor.

Compensatiemechanisme

Van te voren zou kunnen worden vastgelegd dat de Britse bijdrage jaarlijks onder een bepaald percentage zou blijven. Zo zou kunnen worden overeengekomen, dat de bijdrage in 1980 (20,49%) niet meer zou zijn dan in 1979 (17,58%). Krachtens dit ad hoc stelsel zou Londen volgend jaar 390 mln. ERE minder hoeven bij te dragen tot de communautaire begroting.

Gewogen financieel mechanisme

In plaats van het aandeel van een lidstaat in het communautair BNP zou kunnen worden gerekend met het BNP per hoofd van bevolking. Immers, tussen lidstaten met eenzelfde aandeel in het gezamenlijk BNP kunnen op dit vlak grote verschillen bestaan en bijgevolg ook in hun fiscale draagkracht. De berekening van het BNP per capita van

een lidstaat in relatie tot het communautair gemiddelde kan op twee manieren geschieden: op basis van ofwel de wisselkoersen, of wel de koopkrachtpariteiten. In het eerste geval zou het Britse BNP per hoofd 76% van het gemeenschapsgemiddelde bedragen en zou Groot-Brittannië in 1980 een netto transfer van ca. 1100 mln. ERE ontvangen (uiteeraard indien ook de restricties van het financieel mechanisme zouden worden versoepeld). In het tweede geval komt Groot-Brittannië op een BNP per capita van 90% en zou het 750 mln. ERE ontvangen.

Dispariteitencorrectie

De Britse regering heeft zelf voorgesteld om een mechanisme uit te werken dat de netto positie van Groot-Brittannië in de communautaire begroting zou verbeteren. M.a.w., niet alleen de Britse bijdrage moet worden verminderd, maar ook moeten de (in vergelijking met de EG-bestedingen in andere lidstaten) te karig geachte inkomsten uit de EG-begroting worden verhoogd. Voorgesteld wordt daarvoor de communautaire bestedingen per hoofd in Groot-Brittannië aan te passen aan de gemiddelde per capita bestedingen in de hele Gemeenschap. Het voordeel dat daardoor aan Groot-Brittannië zou toekomen, wordt geschat op 850 mln. ERE.

Daarnaast stelt de Britse regering nog een alternatief voor: „plafoning” van de totale netto bijdrage van een lidstaat met een per capita-inkomen dat lager ligt dan het gemeenschapsgemiddelde. Dit kan op verschillende manieren gebeuren: a. bijvoorbeeld door de netto bijdrage in vaste verhouding tot de bruto bijdrage te stellen; b. door de bruto bijdrage te beperken tot een bepaald percentage van het aandeel in de communautaire uitgaven; c. door beperking van het netto tekort tot een bepaald percentage van het BNP van de betrokken lidstaat.

Evaluatie

De Commissie heeft dus een rapport opgesteld dat de verschillende mogelijkheden voor correctie van het Britse probleem op een rijtje zet. De Europese Raad in Dublin zou een keuze moeten maken, maar deze heeft het delicate probleem terug naar de Commissie gespeeld. Het is vooralsnog onmogelijk te voorspellen aan welk voorstel – of compromis – uiteindelijk de voorkeur zal worden gegeven; niettemin kan uit het rapport toch een bepaalde richting worden gehaald.

De Britse voorstellen voor een dispa-

riteitencorrectie langs de uitgavenzijde van de Europese begroting worden in het rapport van de hand gewezen. Weliswaar hebben de voorstellen, volgens de Commissie, het voordeel dat ze erg eenvoudig zijn, maar ze gaan te veel in de richting van een „juste retour” (inkomsten gelijk aan uitgaven), waartegen de Commissie zich verzet. In de aanhef van het rapport wordt trouwens gewezen op een aantal principes, waarmee bij de beoordeling van de kosten en baten rekening moet gehouden worden:

- de communautaire begroting is slechts één aspect van het communautaire lidmaatschap. Een aantal andere aspecten, zoals de voordelen van de gemeenschappelijke markt, van vrij kapitaalverkeer en van een gemeenschappelijke handelspolitiek, zijn niet te kwantificeren; maar bij het afwegen van de voor- en nadelen moet er terdege rekening mee gehouden worden;
- de communautaire begroting is de uitdrukking van een bepaald gemeenschapsbeleid: deze mag dan ook niet worden beoordeeld in het licht van de positie van iedere lidstaat, maar van zijn effectiviteit t.o.v. de Gemeenschap in zijn geheel;
- weliswaar maken de landbouwuitgaven de overgrote meerderheid uit van de communautaire uitgaven, maar de budgettaire uitdrukking van het gemeenschappelijk landbouwbeleid is minder belangrijk dan zijn economische consequenties. In het bijzonder wordt gewezen op de gemeenschappelijke landbouwmarktprijzen en op de marktstabiliteit voor vele landbouwproducten. Uiteeraard – aldus de Commissie – zal het landbouwbeleid de lidstaten waar de landbouwsector nog relatief belangrijk is, meer bevoordelen dan de andere;
- uitdrukkelijk verwerpt de Commissie de idee van een „juste retour”: stellen dat de bijdragen tot de Europese begroting gelijk moeten zijn aan de inkomsten er van, is niet alleen een misleidende benadering van de werkelijke voor- en nadelen van de deelname in het Europese integratieproces, doch getuigt ook van weinig Europese solidariteit.

Bovendien wijst de Commissie erop dat correcties via de communautaire uitgaven een omhuizing van bepaalde aspecten van het communautair beleid zou inhouden.

Hoewel de Commissie kan instem-

3) *Agence Europe*, document nr. 1073, 8 november 1979.

men met een gewogen toepassing van het financieel correctiemechanisme, toch wordt op een aantal nadelen gewezen. In de eerste plaats zou het gebruik van het BNP per hoofd belangrijke implicaties met zich brengen bij de uitbreiding van de Gemeenschap met drie landen die elk een aanzienlijk lager BNP per capita hebben dan het communautair gemiddelde. Ten tweede zou dit mechanisme problemen creëren met betrekking tot de financiering van de Europese begroting.

De voorkeur van de Commissie gaat in feite uit naar een versoepeling van het financieel correctiemechanisme. Zo'n versoepeling acht zij wel verantwoord omdat de Britse netto bijdrage veel sneller is gaan stijgen dan in 1975 kon worden vermoed. De Europese Raad heeft deze voorkeur trouwens niet tegengesproken: in het slotcommuniqué wordt gesteld dat „de voorstellen met betrekking tot het 'financieel mechanisme' een nuttige basis zou zijn voor een oplossing, die de communautaire verworvenheden en de gemeenschappelijke solidariteit respecteert”.

Verder lijkt het erop dat de Commissie bereid is voor te stellen deze versoepeling aan te vullen met een bevrozing van de Britse bijdrage op het peil van 1979. Toepassing van deze twee correctiemechanismen zou een vermindering van de Britse netto bijdrage met 910 mln. ERE betekenen, d.i. bijna 60% van het Britse netto tekort.

Nieuwe uitgaven

Welke correctie of compensatie ook uit de bus komt, de moeilijkheden bij de financiering van de Europese begroting zullen er niet mee worden opgelost. De middelen van de gemeenschapsbegroting zullen immers wellicht volgend jaar en in elk geval in 1981 volledig uitgeput raken. De Europese begroting wordt gespijsd door „eigen middelen”, d.i. door douanerechten, landbouwheffingen en 1% van de BTW-aanslagbasis. De tijdelijke financiering door middel van nationale bijdragen (op BNP-basis), in afwachting van de invoering van de BTW-regeling, is sinds 1979 weggevallen. Echter, het 1% BTW-plafond is reeds nagenoeg bereikt en weldra zal de Commissie een voorstel tot verhoging indienen. Maar, zelfs in de veronderstelling dat de Raad daarmee instemt — wat helemaal niet zeker is 4) — is er voor dit voorstel een bekrachtiging door de nationale parlementen nodig, wat minstens twee jaar zal duren.

De Britse compensatie zal dus binnen de huidige middelen moeten worden gezocht. Dit kan alleen door te besnoeien

op de communautaire uitgaven. Weliswaar zijn hiervoor de landbouwuitgaven de meest aangewezen uitgaven, maar toch zouden ook de andere uitgaven (bijvoorbeeld het Regionaal en Sociaal Fonds) in het gedrang kunnen komen. Dit zou een aanzienlijke vertraging in de ontwikkeling van het communautair structuurbeleid kunnen betekenen.

Een andere mogelijkheid is de terugbetaling aan Engeland te verdelen onder alle lidstaten (dus inclusief Groot-Brittannië), op grond van hun aandeel in het gemeenschappelijk BNP. De bijdrage van Nederland zou 6,05% zijn en die van België 4,54%. Italië stelde evenwel, dat de minder welvarende lidstaten niet aan deze marginale financiering moeten deelnemen. De bijdragen van de overige zes lidstaten zou dan worden:

België	6,41%	Frankrijk	34,81%
Denemarken	3,70%	Luxemburg	0,28%
West-Duitsland	46,26%	Nederland	8,54%

Er wordt evenwel uitdrukkelijk op gewezen dat een compensatie van het Britse netto tekort slechts *tijdelijk* kan zijn: op middellange termijn kan dit tekort slechts worden verminderd door een grotere deelname van Groot-Brittannië aan het Europese integratieproces. Zo steeg sinds de toetreding het aandeel van de invoer uit de EG in de totale Britse invoer met 10%: indien dit zo doorgaat, zal Groot-Brittannië minder invoerrechten en heffingen op invoer uit derde landen innen, die ze thans aan de Gemeenschap moet afdragen. Daarnaast zal het aandeel van de BTW-bijdragen in de communautaire begroting — naar verwachting van de Commissie — de komende jaren relatief toenemen naarmate dit budget stijgt. Hierdoor zal de Britse bijdrage dichter bij het Britse aandeel in het communautair BNP komen. Ten slotte is er de tendens in de landbouwuitgaven te snoeien (vooral voor zuivel en suiker) ten gunste van het structurele beleid (regionaal, sociaal en industrieel), dat Groot-Brittannië relatief meer ten goede komt 5).

En nu?

Aan de topontmoeting in Dublin is heel wat overleg voorafgegaan. Zo trachtte Thatcher bijvoorbeeld begrip voor haar standpunt te vinden bij Schmidt en Giscard d'Estaing. Belangrijk was verder het Benelux-overleg over dit probleem, gevolgd door intensief overleg met de regeringsleiders van de andere kleine lidstaten. Ook het handelen van de Commissie getuigde van

grote voorzichtigheid: het rapport dat aan de regeringsleiders werd uitgebracht, werd pas afgerond na het debat in het Europees Parlement, na de ministers van Financiën en Buitenlandse Zaken gehoord te hebben en na zoveel mogelijk informatie in de Europese hoofdsteden te hebben ingewonnen.

Een en ander leidde, tot op een zekere hoogte, tot begrip bij de regeringsleiders voor het Britse probleem. Te meer daar Thatcher haar eisen afzwakte: enerzijds een compensatie in 1980 van 1 mrd. ERE in plaats van 1,8 mrd. ERE, anderzijds het waarborgen in de toekomst van een „breed” evenwicht tussen de bijdragen tot en de ontvangsten uit de Europese begroting.

In Dublin speelde de Britse premier alles of niets, hierbij gesteund door een groot deel van de Britse bevolking, hoewel daartoe de problematiek op de eenvoudigste wijze werd voorgesteld en de zaak werd opgeschroefd tot een zaak van nationaal levensbelang.

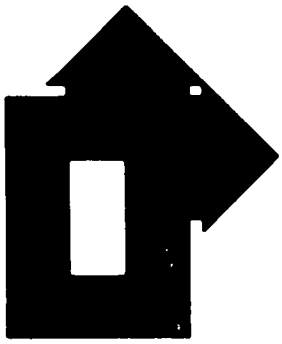
De Britse bezwaren zijn niettemin in belangrijke mate gegrond en vragen om een dringende oplossing: het Europese beleid leidt te weinig tot overdrachten van de rijke lidstaten naar de minder welvarende lidstaten. Maar, als het principe van „juste retour” belangrijk en juist zou zijn, dan moet het wel in zijn *globale kader* worden beschouwd: het afwegen van de baten en kosten van de Europese deelname louter op grond van de begrotingscijfers is te eng en getuigt van een hypocriete instelling t.a.v. het Europese integratieproces.

Dublin werd dus niets voor premier Thatcher, maar wel werd een poortje opengelaten: in het slotcommuniqué staat dat „de voorzitter, zodra hij het moment daarvoor gunstig acht, een nieuwe Europese Raad zal bijeenroepen” om tot een oplossing van het Britse probleem te komen. Het lijkt er dus op dat de regeringsleiders hun Britse collega een lesje hebben willen leren en haar slechts *voorlopig* geld hebben geweigerd. Jammer dat dit echter moet gebeuren door middel van een grondige verpesting van de Europese idee en motivering bij de Britse bevolking.

E. A. Mangé

4) De Europese Raad in Dublin stelde trouwens uitdrukkelijk dat een oplossing van het Britse probleem *in geen geval* mag betekenen dat in de toekomst meer dan 1% van de BTW-aanslag zou worden afgedragen aan de Gemeenschap.

5) Evenwel wijst de Commissie erop dat dit niet mag worden overdreven. Indien in de begroting voor 1980 de structurele fondsen met 5.000 mln. ERE zouden worden verhoogd, dan zou het Britse netto deficit in de begroting slechts met ongeveer 350 mln. ERE dalen. Het netto surplus van Ierland en Italië zou daarentegen stijgen met respectievelijk 330 en 970 mln. ERE.

Tragische mislukking

A. F. VAN ZWEEDEN

Het loonoverleg in de Stichting van de Arbeid is vastgelopen op een korte-termijnprobleem. Dat is niet alleen betreurenswaardig, maar ook niet goed verklaarbaar. Als de sociale partners ooit sinds het gedenkwaardige jaar 1972 dicht bij een akkoord waren, was het wel op de laatste en beslissende ontmoeting op zaterdag 1 december, ook een datum om te onthouden.

Ter tafel lag een ontwerp-overeenkomst waar het besef uit sprak van de noodzaak om door middel van een middellange-termijnplan oplossingen te zoeken voor de moeilijke jaren tachtig. Het toenemende aanbod van arbeidskrachten vraagt om het scheppen van tienduizenden arbeidsplaatsen per jaar. De economische groei zal in die jaren niet meer dan 2 à 2,5% bedragen, hoewel een groei van 3,5% nodig zou zijn om het arbeidsaanbod op te vangen.

Onder die omstandigheden is het twijfelachtig of de koopkracht van de grote massa van werknemers wel kan worden vastgehouden. De beschikbare ruimte zal grotendeels moeten worden gebruikt om het groeiende arbeidsaanbod aan werk te helpen. Kiest de samenleving niet voor matiging van de inkomensontwikkeling, dan valt er niet te ontkomen òf aan ombuigingen in de collectieve sector waarbij de operatie *Bestek '81* zal verbleken (het CDA-Kamerlid Van Rooijen sprak onlangs van f. 14 mrd. aan extra bezuinigingen bij een jaarlijkse loonstijging van 2%), òf aan een blijvende massale werkloosheid. De enige manier om het groeiende arbeidsaanbod in het arbeidsproces te absorberen is tijdig in te spelen op een herverdeling van de beschikbare arbeid door verkorting van de arbeidsduur of het scheppen van deeltijdbanen. De meeste nieuwe banen zullen bovendien tot stand moeten komen in de collectieve en semi-collectieve sector, enerzijds omdat moet worden gerekend op een verdere uitstoot van arbeid uit de industrie, anderzijds gezien het opleidingsniveau de richting van de opleiding van het arbeidsaanbod.

Het enige alternatief voor het sociaal-economische beleid in de jaren tachtig is dat de problemen zullen worden opge-

lost ten koste van de ambtenaren, trendvolgers en sociale-uitkeringtrekkers. Er moest werkgevers en werknemers alles aan gelegen zijn het initiatief zelf in handen te houden en de oplossing niet over te laten aan de overheid.

Het tragische van de situatie is dat de sociale partners zelf terdege hebben ingezien dat zij onderling tot een compromis moesten zien te komen. De instelling van een speciale werkgroep die tot taak kreeg concrete aanbevelingen op te stellen voor een meerjarig beleid, dat zich moest concentreren op de problemen van de arbeidsmarkt en de arbeidsduur, getuigt van dat inzicht. Door de mislukking van het overleg zal het er niet meer van komen. De onderhandelingen voor 1980 zullen worden beheerst door de korte-termijnproblematiek van looneisen die nog snel moeten worden binnengehaald, waar dat maar even kan. Het breekpunt van het overleg was immers de loonontwikkeling in 1980. De FNV wilde of kon haar eis voor 2% loonsverbetering niet loslaten. Het tegenbod van de werkgevers om 1% boven de prijscompensatie te gaan en daar bovenop een bandbreedte toe te staan van 0 tot 1% voor wijziging van de beloningsverhoudingen, stuitte bij de FNV op de onwil zich neer te leggen bij een bovengrens van 2%. Met de hete adem van de achterban in de nek kon Kok geen meter terrein prijsgeven. Hij beschikte niet over een onderhandelingsmarge die hem de vrijheid liet met zijn 2% te marchanderen.

De FNV lijkt sterk gepreoccupeerd door het verzet van haar leden tegen een algemene loonmatiging. De knelpunten op de arbeidsmarkt geven in sommige bedrijfstakken aanleiding tot grote spanningen die zich vertalen in harde looneisen. De herstructurering van de beloningsverhoudingen die de werkgevers op het oog hebben — ze spreken van selectieve beloningen — moet de onder-

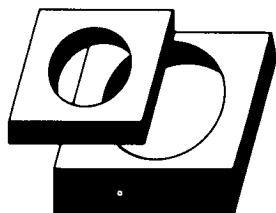
nemers in sommige sectoren ruimte geven om de beloningen af te stemmen op de schaarsteverhoudingen. Om de loonkostenstijging die daaruit kan voortvloeien beheersbaar te maken wilden zij een afgrenzing boven een bepaalde bandbreedte. Bedrijfstakken die niet te maken hebben met knelpunten op de arbeidsmarkt zouden boven 1% loonsverhoging voor instandhouding van de koopkracht geen ruimte krijgen om ook nog eens toeslagen te betalen voor vuil en onaangenaam werk. Een logische gedachtegang, omdat bij een algemene toepassing van dergelijke toeslagen het selectieve effect onmiddellijk verloren zou gaan. De FNV vroeg om meer armslag voor vuil-werktoeslagen boven 2% algemene loonsverbetering.

De tragiek van de nu ontstane situatie is dat door deze opstelling van de grootste vakcentrale een verder gesprek op centraal niveau over arbeidstijdverkorting onmogelijk is geworden. Dit is des te tragischer omdat nu juist op dit punt bij de werkgevers een doorbraak was bereikt. Zij bleken immers bereid ook verkorting van de arbeidsdag of -week voor de jaren na 1980, in het kader van een breed beleidsplan voor de oplossing van de arbeidsmarktproblemen, te bespreken.

Het gevolg van de mislukking van het centraal overleg is dat de vakbonden, met verschillende uitgangspunten, hun doelstellingen in onderhandelingen per bedrijfstak zullen trachten te bereiken. Dat kan aanleiding geven tot harde confrontaties met een verhoogd risico voor conflicten en uit de hand lopende loonkosten. De regering kan hierop reageren met lastenverhogingen, het terugtrekken van rijksbijdragen uit de sociale fondsen of het terugnemen van de aangekondigde extra belastingverlaging van f. 230 mln.

A. F. van Zweeden

adverteer in ESB

Een volumebeleid voor de sociale zekerheid

DRS. J. D. MOERBEEK

Op 17 december praten de minister, de staatssecretaris van Sociale Zaken en de Tweede-Kamercommissie voor Sociale Zaken over de ontwikkelingen in de sociale zekerheid. Op de agenda voor deze vergadering staan drie nota's. Eind mei verscheen het interimrapport „Organisatie van de beheersing van de sociale zekerheid”. Eind juni volgde de notitie „Volumebeleid”. Een derde nota over knelpunten op de arbeidsmarkt is aangekondigd 1). De beheersing van de sociale-zekerheidssector staat in de beleidsnota's centraal. Het zijn vooral de volume-ontwikkelingen (het toenemende aantal uitkeringstrekkers) die tot de verschijning van deze nota's hebben geleid. In dit artikel krijgt de notitie „Volumebeleid” de aandacht. Wij gaan na welke maatregelen de regering in deze notitie voorstelt om te komen tot een beheersing, dat wil zeggen een minder snelle stijging, van de sociale-zekerheidsuitgaven. De maatregelen worden getoetst aan economisch-theoretische verklaringen van werkloosheid, arbeidsongeschiktheid en ziekteverzuim.

Volume-ontwikkelingen

Met volume-ontwikkelingen als aangrijpingspunt komt slechts een deel van de sociale-zekerheidssector voor beheersing in aanmerking. Het volume van de „demografische” verzekeringen en de ziektekostenverzekeringen 2) is immers gegeven of wordt tot andere beleidsterreinen gerekend. Wel kunnen worden bereikt: de WAO, de AAW, de ZW, de WW, de WWV, de RWW en de WSW, met te zamen ruim 1 mln. uitkeringsgerechtigden in 1979. Wetten ook met een behoorlijke groei van het volume (zie tabel).

Tabel. Aantal uitkeringstrekkers in WAO, AAW, ZW, WW, WWV, RWW, WSW, 1963-1979, en totaal aantal inkomensstrekkers (x 1.000) a)

	1963	1971	1976	1977	1978	1979
WAO en AAW	121	242	375	465	498	519
ZW	180	276	320	323	335	337
WW, WWV, RWW	73	83	222	207	208	224
WSW	24	44	58	63	66	69
Totaal	398	645	975	1.058	1.107	1.149
Alle inkomensstrekkers (excl. AOW en AWW)	4.779	5.312	5.546	5.633	5.683	5.733

a) In de aantallen zijn tevens opgenomen de uitkeringsgerechtigden ingevolge aanverwante regelingen voor overheidspersoneel. De aantallen zijn uitgedrukt in manjaren. Bron: Sociaal-Economische Raad, Advies inzake het sociaal-economisch beleid op middellange termijn, 29 juni 1979, Den Haag.

Uit de genoemde nota's blijkt dat de regering de groei van het volume vanuit twee invalshoeken wil terugdringen. Ten eerste moet de organisatie van de sociale zekerheid worden verbeterd. Als een eerste stap in de richting van een verbetering van de organisatie is voorgesteld de Sociale Verzekeringsraad als beheersingsorgaan te versterken. Ten tweede is er een reeks van voorstellen en maatregelen, die tot doel hebben zoveel mogelijk te voorkomen dat mensen een beroep moeten doen of moeten blijven doen op de sociale-zekerheidswetten. Dat dat beroep voor een zeer belangrijk deel afhankelijk is van de mate waarin arbeidsplaatsen beschikbaar zijn, wordt erkend, maar men acht — gezien de huidige gang van zaken bij de uitvoering van de sociale-verzekeringswetten — toch ook vanuit de sociale zekerheid een effectief „volumebeleid” mogelijk.

Verklaringen van volume-ontwikkelingen

Een voorwaarde om te komen tot een volumebeleid is het beschikken over kennis omtrent de achtergronden van de ontwikkeling van de aantallen uitkeringsgerechtigden. Verklaringen die betrekking hebben op macro-economische ontwikkelingen of op puur medische oorzaken kunnen buiten beschouwing blijven omdat ze voor het voeren van een volumebeleid niet direct relevant zijn.

Ook de hoogte van de uitkeringen kan buiten beschouwing blijven. Het volumebeleid streeft immers een ombuiging van de volume-ontwikkeling ter bescherming van het systeem van de sociale zekerheid zelf na. De inkomensgarantie die het systeem biedt, wordt als een belangrijke maatschappelijke verworvenheid beschouwd 3).

In het kader van een volumebeleid moet dus worden gezocht naar andere factoren. Gegevens zijn nodig over de oorzaken van inactiviteit in individuele gevallen, om daar de maatregelen op af te kunnen stemmen.

De niet-demografische sociale-verzekeringswetten zijn gericht op situaties, waarin personen die tot de beroepsbevolking behoren, niet in staat zijn om een inkomen te verwerven. Dat zijn: a. arbeidsongeschiktheid; b. werkloosheid; c. ziekte.

Zowel door bijvoorbeeld Wolfson 4) als Le Blanc 5) wordt opgemerkt dat beleidsondersteunend onderzoek op het gebied van de sociale zekerheid nog in de kinderschoenen staat. Toch is op theoretisch niveau wel iets te zeggen over de achtergronden van de volumeontwikkelingen.

Een uitgangspunt voor het beleid ten aanzien van de WAO kan worden gevonden in theorieën die arbeidsongeschiktheid niet primair medisch benaderen, maar veeleer als economisch bepaald beschouwen. Aan deze theorieën ligt de notie ten grondslag, dat er binnen

1) Organisatie van de beheersing van de Sociale Zekerheid, Tweede Kamer, zitting 1978-1979, 15 594, nrs. 1-2.

Volumebeleid. Tweede Kamer, zitting 1978-1979, 15 560, nrs. 1-2. Raad voor de Arbeidsmarkt, *Knelpunten op de arbeidsmarkt*, 1979.

2) Niet te verwarren met de ziektewet (ZW). 3) Begroting van uitgaven voor het jaar 1980, Tweede Kamer, zitting 1979-1980, 15 800 XV, nr. 2, blz. 12.

4) D. J. Wolfson, *Sociale Zekerheid als Keuzevraagstuk*, in: G. M. J. Veldkamp (red.), *Sociale zekerheid in een periode van economische overgang*, Deventer, 1978, blz. 69.

5) B. le Blanc, *Op weg naar een economische theorie van de sociale zekerheid*, Deventer 1978, blz. 104.

de beroepsbevolking sprake is van een ongelijke *produktiviteitsverdeling* 6). Indien de lonen niet of niet voldoende zijn gedifferentieerd naar arbeidsproduktiviteit betekent dit dat er een groep personen is, waarvoor geldt dat hun loonniveau niet overeenkomt met hun arbeidsproduktiviteit. Daardoor worden of blijven zij — als arbeidsongeschikte — werkloos.

Ook in een iets andere optiek speelt de produktiviteitsverdeling een rol: de ontwikkeling van produktiviteit gedurende de tijd dat men werkt. Door Hilverink 7) en Hoogland 8) wordt signaleerd dat de produktiviteit van veel werknemers niet voldoende mee groeit met de eisen die de huidige bedrijfsvoering daaraan stelt. Er is dan een kans dat werknemers op latere leeftijd niet meer op hun post worden gehandhaafd. Dit geldt als een belangrijke verklaring voor de WAO-ininstroom.

Bij economische theorieën van *werkloosheid* speelt produktiviteit eveneens een rol, maar in een aantal verschillende gedaanten.

De *queue theory* die door Van Voorden wordt genoemd 9) lijkt sterk op de theorie voor arbeidsongeschiktheid van Halberstadt en Van Praag. Werknemers worden door werkgevers geselecteerd in de volgorde van hun produktiviteit. Deze theorie kan nader worden aangevuld met enkele factoren die Van de Braak 10) noemt: de selectiewerkloosheid („overdreven” eisen van werkgevers), verschil in (werk)tijdspreferenties en een segmenteringstendens bij werknemers en werkgevers (het zich als het ware „opsluiten” in een bepaalde deelmarkt). Als oorzaken van dit verschijnsel zou kunnen worden gewezen op de door Van Wezel 11) genoemde technische ontwikkeling (vraagkant) en werkloosheidsvoorzieningen (aanbodkant).

Naast de werkloosheid als gevolg van een al of niet „objectief” bestaande discrepantie tussen aangeboden produktiviteit en beloning (beloning als maatstaf voor de gevraagde produktiviteit) is er de zogenaamde *frietiewerkloosheid*. Frietiewerkloosheid kan tegenwoordig ruimer worden opgevat dan alleen die werkloosheid die voortkomt uit de minimale overgangstijd tussen twee betrekkingen. Deze werkloosheid wordt met institutionele theorieën beschreven 12). Centraal staan herintredings- en mobiliteitsbarrières. Van de Braak noemt punten als inkomenspreferenties, loopbaanperspectieven en behoefte aan vrije tijd 13). Gebrek aan informatie hierover bij beide partijen bemoeilijkt overeenstemming tussen vraag en aanbod. Ook geografische verschillen tussen vraag en aanbod kunnen in dit verband worden genoemd.

Uit de genoemde theorieën moge blijken, dat arbeidsongeschiktheid en werkloosheid in elkaars verlengde liggen. Discrepancies tussen produktiviteit en

beloning zijn in beide gevallen belangrijk. Het is voorts niet onwaarschijnlijk dat voor het volume van arbeidsongeschikten ook institutionele verklaringen gegeven kunnen worden. Een goed opgezette arbeidsmarktinformatie ten behoeve van de wederinschakeling van WAO-ers bestaat niet.

Bij *zieketeverzuij* wordt het dienstverband niet verbroken. Het verschilt in dit opzicht van werkloosheid en arbeidsongeschiktheid. Voor een theorie, die het zieketeverzuij wil verklaren, geldt als uitgangspunt dat de toestand „ziekte” van een werknemer medisch verifieerbaar is, maar niet in die mate, dat er geen enkele speelruimte voor de werknemer zou overblijven om zelf te bepalen wanneer hij zich ziek meldt en hoe lang hij ziek blijft.

In verband met het volumebeleid is het dan van belang te weten welke factoren de wijze beïnvloeden waarop een werknemer zijn speelruimte gebruikt. Ook is de vraag belangrijk, hoe de zieke tegenover zijn genezing (gevolgd door werkhervatting) staat, naarmate het zieketeverzuij langer duurt. Zou er bij-

Deze rubriek wordt verzorgd door het Instituut voor Onderzoek van Overheidsuitgaven

voorbeeld een langzame ontwikkeling naar arbeidsongeschiktheid waargenomen kunnen worden? Doherty 14) noemt als factoren, die zieketeverzuij beïnvloeden, en die samenhangen met de beslissingsvrijheid van de werknemer, onder andere de regionale werkloosheid of werkloosheid in de bedrijfstak die de kans op ontslag bepalen, welke door veel zieketeverzuij zou kunnen worden vergroot en het inzicht van de patiënt in de manier, waarop hij actief aan zijn eigen genezing kan werken.

Osinga 15) geeft als verklaring van de toename van het zieketeverzuij de toenemende behoefte aan vrije tijd. Bij lichte ziektegevallen beïnvloedt deze behoefte de keuze tussen wel ziek melden en niet ziek melden.

Eveneens van belang zijn de arbeidsomstandigheden. Naast de wettelijke bepalingen blijft hier voor de werkgever speelruimte over. De arbeidsomstandigheden vormen het onderwerp van het totale sociale beleid van een onderneming, dat van onderneming tot onderneming sterk kan verschillen. Behalve als afgeleide van het sociale beleid, zal het beleid van een onderneming ten aanzien van de arbeidsomstandigheden worden bepaald door de druk van de werknemers en door de produktiviteitsstijgingen, die met een vermindering van het zieketeverzuij bereikt kunnen worden 16).

Toetsing

In het bestek van dit artikel is het niet mogelijk om gedetailleerd op elke voorgestelde maatregel van de regering in het kader van het volumebeleid in te gaan. Wij zullen dus vooral het totaal van de voorgestelde maatregelen beoordelen. Aangegeven werd reeds dat arbeidsongeschiktheid en werkloosheid niet scherp van elkaar verschillen; daarom zullen ook de maatregelen op dat terrein gezamenlijk worden gezien. Zieketeverzuij is wel duidelijk een andere categorie van inactiviteit.

De voorstellen uit de notitie „Volumebeleid” voor het treffen van maatregelen op het gebied van *werkloosheid en arbeidsongeschiktheid* blijken de drie probleemvelden produktiviteit, beloning en institutionele factoren (marktdoorzichtigheid) te bestrijken. Er zijn scholingsmaatregelen (meestal verruiming van al bestaande maatregelen) en revalidatiemaatregelen. Behalve deze maatregelen, die een verhoging beogen voor de *produktiviteit* in de zin van de mogelijkheid tot inschakeling van de werknemer in het arbeidsproces zijn er ook maatregelen die een betere benutting van bestaande produktiviteit beogen.

In de eerste plaats kan hier worden gedacht aan de vermindering van ruimtelijke discrepanties tussen vraag en aanbod (verhuiskostenvergoeding). In de tweede plaats is met betrekking tot WAO-ers voorgesteld om voor de werkgevers quotumverplichtingen in te voeren. Bedrijven worden dan gedwongen om de resterende produktiviteit van arbeidsongeschikten in te zetten (de thans bestaande Wet plaatsing mindervalide arbeidskrachten functioneert gebrekkig).

6) B. M. S. van Praag en V. Halberstadt, *Towards an economic theory of disability-to-work, a first approach*, paper t.b.v. het IIFP-congres van 1978.

7) H. G. Hilverink, *Arbeidsongeschiktheid of arbeid ongeschikt*, in *Arbeidsongeschiktheid, enkele invalshoeken*, uitgave van de Gemeenschappelijke Medische Dienst, 1977.

8) J. Hoogland, *Volumebeleid*, *De Vakbondskrant*, 14 september 1978, blz. 6.

9) W. van Voorden, *Arbeidsmarktontwikkelingen: theorieën, stromen, beleid*, in: L. Faase (red.), *Werkverleghheid*, Alphen aan den Rijn, 1979.

10) H. J. van de Braak, *Werkloosheid, contactgelegenheid, en sociale zekerheid*, in: L. Faase (red.), *Werkverleghheid*, Alphen aan den Rijn, 1979.

11) J. A. M. van Wezel, *Herintreding in het arbeidsproces*, Tilburg, 1972.

12) W. van Voorden, op. cit., blz. 31.

13) Van de Braak, op. cit., blz. 87.

14) N. A. Doherty, *National insurance and absence from work*, *The Economic Journal*, 89, 1979, blz. 50-65.

15) J. Osinga, *Het geraamte van vermijdbaar zieketeverzuij*, *Personeelsbeleid*, 1977, nr. 13, blz. 663.

16) Hieraan wordt enige aandacht besteed in *Financieel Economisch Magazine*, 7 sept. 1978.

Uiteindelijk hebben ook wettelijke maatregelen in de sfeer van *beloningen* en van de marktdoorzichtigheid tot doel bestaande produktiviteit weer inzetbaar maken (en aldus het beroep op de sociale-zekerheidsmiddelen te verminderen). Discrepanties tussen produktiviteit en beloning worden van verschillende kanten benaderd. De samenstelling van het pakket maatregelen beoogt een uitdrukking te zijn van een „evenwicht tussen de collectieve en de individuele solidariteit” dat, aldus de notitie, als één van de uitgangspunten van het volumebeleid geldt. Het volgende wordt voorgesteld:

- ruimere opvatting van het begrip passende arbeid. Hierdoor vervagen de grenzen tussen de arbeidsmarkten en neemt de kans toe dat een werkzoekende arbeid kan aanvaarden waarvan de beloning overeenstemt met zijn produktiviteit;
- een subsidie op de loonkosten voor de werkgever;
- een verruiming van de nu alleen voor werklozen geldende loonsuppletie-regeling (eventueel in aangepaste vorm) tot de WAO.

Vergroting van de *marktdoorzichtigheid* (voor werkzoekenden en voor uitvoeringsorganen) komt tot stand door een verbetering van de informatie over uitkeringstrekkenden, een verplichte vacaturemelding en het oprichten van samenwerkingsverbanden tussen uitvoeringsorganen en arbeidsbureaus.

De meeste van deze maatregelen zijn marktconform. Zij beogen een verbetering van de *werking* van de arbeidsmarkt in die zin, dat het aantal inactieven (uitkeringstrekkers) daalt. Een eventuele quotumverplichting is niet marktconform. Behalve deze maatregelen worden in de nota nog maatregelen van andere aard voorgesteld. Deze betreffen verbetering van de controle en een uniformering van de gevalshandeling door bedrijfsverenigingen en sociale diensten. Deze laatste maatregelen moeten meer tot de sfeer van de verzekerings- uitkeringsvoorwaarden worden gerekend en vallen derhalve buiten het eigenlijke volumebeleid, althans volgens de definitie van de regering.

In het licht van de genoemde verklaringen van het *ziekteruim* moeten de aangrijpingspunten voor een volumebeleid vooral worden gezocht in het stimuleren van de betrokkenheid van patiënten bij hun genezing (eventueel met opheffing van financiële knelpunten) en het stimuleren van verbetering van arbeidsomstandigheden in bedrijven. De voorstellen in het kader van ziekteruim blijken echter niet zo zeer gericht te zijn op terugdringing van het ziekteruim (door de met de speelruimte van werkgever en werknemer samenhangende factoren in de beschouwing te betrekken) maar veeleer op het voorkomen dat ziekteruim uitmond

in arbeidsongeschiktheid. Er worden verschillende maatregelen voorgesteld:

- overbrugging gevraagde en aangeboden beloning;
- verbetering van de uitvoeringsorganisatie gericht op een betere begeleiding van de zieke;
- benutting van de resterende produktiviteit van gedeeltelijk herstelden.

Aangezien in de notitie niet staat vermeld hoe de volume-ontwikkelingen van het korte resp. langdurige ziekteruim zijn geweest (alleen het totaal is vermeld) kan niet worden beoordeeld, in hoeverre het ziekteruim (of de erop volgende arbeidsongeschiktheid) door de voorgestelde maatregelen kan worden teruggedrongen.

Effecten, kosten, invoering

Over de uitwerking van de voorstellen kunnen afzonderlijk nog enkele opmerkingen worden gemaakt. Van geen van de maatregelen wordt een raming gegeven van te verwachten volume-effecten. Dit geldt ook voor het totaal van het volumebeleid. Doordat de in de nota vermelde volume-ontwikkelingen binnen de drie categorieën niet verder zijn gesplitst naar verschillende oorzaken en omstandigheden kan men evenmin zelf een oordeel vormen van het effect van de voorgestelde maatregelen.

Nergens wordt gerept over de kosten die aan de maatregelen zijn verbonden. Hoeveel gaat bijvoorbeeld de uitgebreide begeleiding van ziektegevallen door de GMD kosten? Hoeveel personen zouden voor een aanvullende ziektegelduitkering in aanmerking komen? Hoe ziet de financiële kant van de quotumverplichtingen er uit?

Nauwkeurige lezing van de nota maakt helaas duidelijk dat er voorlopig nog niet opeen werkelijk volumebeleid mag worden gerekend. Veel maatregelen zijn nog in studie of zijn het onderwerp van een adviesaanvraag. In dit verband kan nog worden opgemerkt dat bij geen van de maatregelen een streefdatum voor invoering ervan is genoemd. Dit maakt een parlementaire controle op de tenuitvoerlegging van het volumebeleid moeilijk. De uitvoering van het volumebeleid hangt ten slotte mede af van integratie van de betrokken uitvoeringsorganen op regionaal niveau.

Conclusie

Dat door de regering een aanzet wordt gegeven voor een volumebeleid inzake de sociale zekerheid valt toe te juichen. Zo'n beleid moet de uiting zijn van het besef dat het aantal mensen dat een beroep doet op de sociale zekerheid naast macro-economische en puur medische oorzaken mede wordt beïnvloed door het onvoldoende aanwezig zijn of

toepassen van instrumenten op individueel niveau.

De in de notitie „Volumebeleid” genoemde voorstellen beogen vooral de produktiviteit van niet-actieven te beïnvloeden. Dat moet langs verschillende wegen gebeuren. Scholing en revalidatie zijn belangrijk. Aangepaste arbeidsplaatsen kunnen eveneens een bijdrage leveren. Waar financiën een knelpunt zijn, worden aanvullende uitkeringen aan werknemers of loonkostensubsidies aan werkgevers overwogen. Een verbeterde uitvoeringsorganisatie zal het mogelijk maken de verschillende maatregelen veelvuldiger en effectiever toe te passen terwijl ook de marktdoorzichtigheid kan toenemen.

De betrokkenen kunnen ook onder druk worden gezet. Als de bepalingen inzake passende arbeid ruimer worden opgevat zullen werknemers met een lager loon genoeg moeten nemen. Voor bedrijven worden quotum-bepalingen overwogen, waardoor het creëren van werk voor arbeidsongeschikten kan worden afgedwongen.

De aandacht voor de drie grote categorieën niet-werkenden is relatief sterk gericht op de werklozen. Deze aandacht wordt niet gerechtvaardigd door de volume-ontwikkelingen: de groei van deze categorie is sinds 1976 gering. Binnen het totaal van de niet-werkenden vormen zij een minderheid (17). De aandacht voor arbeidsongeschikten is in de vorm van concrete maatregelen nog wat aarzelend. Het besef, dat deze mensen ten dele eigenlijk „werkzoekend” zijn, zal uiteindelijk moeten resulteren in een registratie als zodanig. Ook kan men zich afvragen, als men tenminste meent dat sociale zekerheid meer inhoudt dan alleen financiële bestaanszekerheid, of een volumebeleid zich ook niet moet bezighouden met de eisen die ondernemingen aan de produktiviteit van werknemers stellen, vooral gezien de problemen die zich met werknemers op oudere leeftijd voordoen.

De aandacht voor het ziekteruim is wat eenzijdig. Het is een vorm van inactiviteit waarbij een volumebeleid successen zou moeten kunnen boeken, omdat ziekteruim minder dan arbeidsongeschiktheid of werkloosheid afhankelijk is van macro-economische factoren — zo mag althans worden aangenomen. Beter inspelen op volumebepalende factoren (arbeidsomstandigheden, speelruimte werknemer) van het ziekteruim zelf is gewenst. Ten slotte kan worden opgemerkt dat de regering een *vermindering* van het niveau van uitkeringen buiten het volumebeleid houdt. In bepaalde gevallen worden met loonkostensubsidies e.d. echter feitelijk wel *uitbreidingen* van aanspraken op uitkeringen voorgesteld.

J. D. Moerbeek

17) Zie ook L. van der Geest, De inactieven, *ESB*, 1 augustus 1979, blz. 757.

Dr. W. Top: De maatschappelijke kant van het ondernemen. Een theorie in de arbeidsverhoudingen. Samson, Alphen aan den Rijn, 1978, 116 blz.

Top heeft met dit boek afscheid genomen van de sociologie van arbeid en arbeidsverhoudingen. Hij heeft zijn specialiteit — de vakbondssociologie — ingeruild voor de geestelijke gezondheidszorg voor het kind. Het was te verwachten, dat een eigenzinnig en origineel mens ook op een originele wijze afscheid zou nemen. Wie hem in de loop der jaren in zijn publikaties heeft gevolgd, vindt in zijn boek veel bekende ideeën terug. De kern wordt gevormd door het onderscheid tussen markt en groep, vooral gekenmerkt door resp. wantrouwen en vertrouwen, strijdverhoudingen tegenover loyaliteitsbindingen, vrijheid tegenover gemeenschappelijkheid. Top doet een beroep op de lezers met hem te erkennen, dat zijn theorieën over markt en groep hoofdtypen van samenleven vertegenwoordigen. Hij stelt voor deze theorieën als „intersubjectieve waarheid” te accepteren. Daarnaast zijn deze theorieën ook een manier van kijken naar de sociale werkelijkheid. Wie bijvoorbeeld een bedrijf ziet als een gemeenschap, kijkt met de theorie van de groep. Wie het bedrijf ziet als een interne markt, kijkt met de theorie van de markt.

Vanuit deze opzet behandelt Top vervolgens onderwerpen als onderneming, arbeid, beleid, conflict, macht, medezeggenschap, organisatie, personeelswerk, bedrijf en vakbeweging. Zoals hij in zijn woord vooraf aankondigt, gaat hij bij deze behandeling systematisch en precieser dan hij in vroegere publikaties heeft gedaan. Het resultaat is een verrassende en intrigerende „vierspan van modellen”, nl. een harmoniemodel, een coalitiemodel, een competitie-model en een conflictmodel. Elk model kenmerkt zich door een eigen structuur, cultuur en strategie. Om een voorbeeld te noemen: het harmoniemodel heeft de structuur van de gemeenschap, de cultuur van het onvoorwaardelijk vertrouwen en de strategie van het samenspel.

Hoewel Top nadrukkelijk stelt geen dogmatiek te willen bedrijven, geeft hij toch het advies dat de strategie op de structuur moet zijn gericht. Naar zijn mening zijn vele maatschappelijke fricties, dilemma's, discrepanties, machteloosheid e.d. te herleiden tot een onkritische menging van structurele, culturele en strategische elementen uit strijdige modellen. Hier ligt ongetwijfeld de kern

van zijn betoog en zijn bedoeling met het boek. Nergens blijkt dit duidelijker dan in zijn opmerkingen over democratie. Er is een groepsdemocratie en een markt-democratie. In het harmoniemodel gaat het om het type gezamenlijk beslissen, in het competitie-model om het direct of indirect controleren, in het coalitiemodel om het onderhandelen en in het conflictmodel om het ageren. Beide eerste typen vertegenwoordigen de groepsdemocratie, de laatste twee de marktdemocratie. Het is duidelijk, dat hier een belangrijk keuzeprobleem ligt voor de vakbeweging, maar ook voor het sociaal beleid in organisaties.

Het boek van Top heeft alle charme van het modelmatig en consequent denken. Hij roept in zijn benadering herinneringen op aan klassieken als Tönnies en Simmel en andere vertegenwoordigers van de formele school in de sociologie. Niet voor niets plaatst Top zelf voorin zijn boek bij een op zich zelf wat wonderlijke tekening het onderschrift „recycling Tönnies”.

Dr. A. Nentjes: Van Keynes tot Keynes. Wolters Noordhoff, Groningen, 1979, 357 blz, f. 44,50.

De werkelijkheid is gecompliceerd, te gecompliceerd. Enorm veel factoren beïnvloeden de afloop van een proces, terwijl die variabelen ook elkaar beïnvloeden. Om enigszins greep op de werkelijkheid te kunnen krijgen moet een onderzoeker een aantal factoren constant veronderstellen: hij vereenvoudigt de werkelijkheid, vormt zich een beeld van de essentiële relaties en giet deze in een model. Essentieel is nu dat de theoreticus de werkelijkheid niet zodanig vereenvoudigt, dat het wezen ervan wordt wegverondersteld en het model eerder een karikatuur, dan een afspiegeling van de werkelijkheid wordt. Over de ontwikkeling van het beeld, dat Keynes had van de economische werkelijkheid gaat de studie van Nentjes waarin op zeer nauwgezette wijze de totstandkoming van de *General theory* wordt geschetst.

De studie van Nentjes onderscheidt zich van andere studies over Keynes op een drietal punten. Op de eerste plaats heeft hij gebruik kunnen maken van een groot aantal tot nu toe ontoegankelijke geschriften (*Collected writings of John Maynard Keynes*), waardoor het moge-

Mijn moeilijkheid in de beoordeling van zijn werk ligt niet in de erkenning van de grote betekenis van markt en groep als reële verschijningsvormen. Juist van iemand als Top, die ook in deze publikatie niet aarzelt zijn betoog sterk antropologisch en filosofisch in te zetten, zou men mogen verwachten dat hij kritischer ingaat op de relatie tussen menselijke intenties en sociale vormen. Zijn markt en groep min of meer „van nature gegeven” vormen of het resultaat van menselijke intenties? Uiteraard kan men bij die menselijke intenties ook de menselijke mogelijkheden en onmogelijkheden betrekken, maar in dat geval zal men de betrekkelijkheid hiervan toch ook in aanmerking moeten nemen. Ik noem een voorbeeld. Top stelt, dat de onderneming hoofdzakelijk vanuit een marktmodel handelt en verbindt hieraan vergaande consequenties. Als deze taxatie al juist is, hoe komt het dan dat een onderneming een marktmodel hanteert? Moeten we ons bij dit marktmodel neerleggen en zo ja, waarom eigenlijk?

Wie in zijn wetenschapsbeoefening de strategie van mensen wil betrekken, ontkomt niet aan dergelijke kritische vragen en zal zich ook duidelijk moeten uitspreken over eigen uitgangspunten. In dit opzicht stelt I op teleur en heeft hij wat mij betreft de sociologie van de arbeidsverhoudingen te vroeg verlaten.

H. J. van Zuthem

lijk werd scherper dan voorheen de beslissende momenten in Keynes' denken aan te geven. Een tweede onderscheidend element betreft het feit, dat Nentjes de geld- en kapitaalmarkttheorie van Marshall als vertrekpunt neemt. Tot slot onderscheidt Nentjes zich door de wijze, waarop hij de gedachten van Keynes in vergelijkingen heeft geformaliseerd.

Alvorens tot de analyse van Keynes' werk over te gaan, schetst Nentjes in een apart hoofdstuk de ontwikkeling in het denken van economen over het probleem van de werkloosheid. Nentjes laat zien dat de vorming van een theorie niet in een maatschappelijk vacuüm plaatsvindt, maar een proces is dat duidelijke politieke aspecten heeft. Nentjes zelf spreekt over dit hoofdstuk als van een hors d'oeuvre, dat contrasteert met de andere hoofdstukken. Wij kunnen ons niet helemaal aan de indruk onttrekken dat de historische schets er enigszins geforceerd is bijgeslept om het boek een smakelijke, licht verteerbare start te geven. De schets is overbodig omdat de volgende hoofdstukken, die Nentjes ons voorshotelt een complete maaltijd op zich

zelf vormen met voldoende contrasten: een smakelijke maaltijd, maar wel iets minder licht verteerbaar.

Nentjes start bij Marshall. Hij laat op interessante wijze zien dat de vernieuwingen van Keynes reeds in eerste aanzet bij Marshall te vinden zijn. Zo doorbrak Marshall reeds de traditionele tweedeling in een geld- en een goederensfeer en signaleerde hij ook de verstoringen, die het geld in een economie zou kunnen veroorzaken. Echter, volgens Marshall is de invloed van die verstoringen te gering om het economisch proces te kunnen ontregelen. Hij sprak van „merely a ripple of a wave on the surface”. Keynes daarentegen concentreerde zijn aandacht op de korte-termijnstoringen en kwam tot de conclusie dat de krachten, die het systeem naar een Marshalliaans long-runevenwicht moeten voeren wel eens te zwak kunnen zijn.

Keynes zet zich sterk af tegen de traditionele kwantiteitstheorie. In plaats van het hanteren van één algemeen prijspeil, werkt Keynes met een prijspeil van effecten enerzijds en een prijspeil van de produktie anderzijds. Het eerste prijspeil wordt in de *Treatise* verklaard met de theorie van de spaartegoeden. Deze theorie neemt in de *General theory* wat het aanbod betreft de vorm aan van de liquiditeitsvoorkeurtheorie en wat de vraag betreft die van de theorie van de marginale efficiency van het kapitaal.

In zijn bespreking van de *Treatise* laat Nentjes ook zien dat Keynes Marshalliaans was in zijn denken over de aanpassing van prijzen en hoeveelheden na een initiële verstoring. In de *General theory* hanteert Keynes ook de periodenanalyse met dezelfde aanpassingssnelheden, maar op een enigszins gecamoufleerde wijze. Nentjes komt hier tot een geheel andere conclusie dan Leyonhufvud (blz. 223). Uit een briefwisseling met Hawtrey blijkt dat Keynes ten tijde van de *Treatise* nog niet wist hoe het probleem van de produktie en werkloosheid moest worden aangepakt.

De elementen van de *General theory* had Keynes reeds in 1932 gereed:

- hij vermeldt de voorwaarden waaronder het proces na een initiële verstoring leidt tot een nieuw evenwicht;
- hij beschrijft de mogelijkheid van een evenwicht met werkloosheid. Deze voor de *General theory* essentiële ontdekking formuleert Keynes in 1931 in een brief aan R. F. Kahn;
- de kern van het aanpassingsproces is gelegen in het feit dat besparingsprocezen aanpassen aan de investeringen en niet andersom.

Deze elementen worden in de jaren 1932-1936 verder uitgewerkt. Op zeer gedetailleerde wijze schetst Nentjes het ontstaan van de *General theory* langs twee ontwikkelingslijnen, nl. enerzijds het ontstaan van de geaggregeerde vraag- en aanbodtheorie en anderzijds het

ontstaan van de investerings- en interesttheorie. Wat de eerste ontwikkelingslijn betreft verduidelijkt Nentjes de theorie van de inkomensvermenigvuldiger. Hij zet op heldere wijze uiteen dat de geaggregeerde vraag en het geaggregeerde aanbod beiden functies zijn van de werkgelegenheid. De effectieve vraag als snijpunt van beide curven wordt bepaald door de autonome bestedingen, de marginale consumptiequoten en de werkgelegenheidselasticiteit van de produktie met betrekking tot de effectieve vraag.

Wat de tweede ontwikkelingslijn van de investerings- en interesttheorie betreft, gaat Nentjes diep in op het keuzevraagstuk van de belegger. De nog primitieve keuzetheorie in de *Treatise* tussen geld enerzijds en effecten/kapitaalgoederen anderzijds, wordt in de *General theory* verder verfijnd. De vermogensvormen geld, obligaties, aandelen en kapitaalgoederen worden in het keuzegedrag simultaan afgewogen. Het daarbij ook betrekken van de consumptiegoederen valt bij Keynes uit de boot. Nentjes besteedt in dit verband ook aandacht aan de aggregatiestructuur van de *General theory*. Hij bespreekt de visies van Tobin en Leyonhufvud en voegt een derde indelingscriterium toe nl. het verschil in zekerheid omtrent toekomstige opbrengsten. Nentjes wijst op het hybride karakter van obligaties waardoor bij de indeling van obligaties bij òf geld òf kapitaalgoederen, een zekere mate van arbitrair handelen niet is te vermijden.

Keynes wordt veelal afgeschilderd als een revolutionair economist. Heeft hij inderdaad een totaal nieuwe visie op de werkelijkheid gepresenteerd of heeft hij de bestaande theorie verfijnd en uitgebouwd? Nentjes komt tot de conclusie dat Keynes van beide etiketten kan worden voorzien. Enerzijds past hij de door Marshall ontwikkelde analytische concepten van het kiezend subject en de vraag- en aanbodtheorie toe op nieuwe terreinen, anderzijds is hij revolutionair wat betreft zijn integratie van de algemene theorie met de geldtheorie en

zijn idee dat het economisch systeem na een verstoring niet automatisch in een nieuw evenwicht hoeft terecht te komen.

In Keynes' beeld van de werkelijkheid speelt het geld een centrale rol. Geld is geen neutraal ruilmiddel, maar een vermogensbestanddeel, dat voor de beleggers een alternatief voor aandelen of obligaties kan zijn. Het ontbreken van de zelfrichtende krachten in het economisch systeem moet worden gezocht in de rol, die het geld speelt in de wereld vol onzekerheid van de beleggers. Na een initiële verstoring zou het evenwicht kunnen worden hersteld door het stijgen van de investeringen als gevolg van het dalen van de interestvoet. Door de vergrote liquiditeitsvoorkeur bij de beleggers worden effecten aangeboden, hetgeen een opwaartse druk op de interestvoet betekent. De vereiste daling van de interestvoet blijft uit, omdat de beleggers op grond van hun verwachtingen de voorkeur geven aan het bezit van geld. Het zich onvoldoende aanpassen van interestvoet in verhouding tot de marginale efficiency van het kapitaal doet zich niet alleen voor in uitzonderlijke situaties zoals de liquiditeitsval, maar is normaal in een geldgebruikende economie. Ook Leyonhufvud heeft uitgebreid op de rol van het geld in de economie gewezen.

Het geheel overziende komen wij tot de conclusie dat Nentjes op zeer nauwgezette wijze de wereld heeft geschetst, zoals Keynes die volgens Nentjes zag. Behalve het op zich zelf staande hoofdstuk over de ontwikkeling van het economisch denken over het probleem van de werkloosheid, is de rest van het boek minder geschikt voor degenen die op een verloren zondagmiddag eens terloops kennis willen nemen van de ideeën van Keynes. Het boek is daarentegen zeer geschikt voor degenen, die een gedegen studie willen maken van de ontwikkeling in Keynes' denken en daarbij de formalisering in modellen en grafieken niet schuwen. Een aanbevelenswaardig boek voor de diepere gravers.

J. P. M. Groenewegen

Prof A. van Cauwenbergh en Noël A.A. van Robaeyns: *Strategisch gedrag*. Kluwer BV, Deventer, 1978, f. 35.

Hoewel het onderwerp dat de auteurs behandelen niet tot de eigenlijke Kern van mijn vakgebied behoort, heb ik toch graag voldaan aan het verzoek dit boek te recenseren. De voornaamste reden is, dat ik in mijn adviespraktijk steeds meer mensen en organisaties tegenkom die worstelen met het vraagstuk hoe zij over-eind kunnen blijven in de onzekere wereld van vandaag en hoe zij vanuit dit onzekerheidsbeleven toch een realistische koers voor de toekomst kunnen vinden. Het is duidelijk dat dit probleem voor een belangrijk deel samenhangt met

de omstandigheid, dat in de laatste jaren tal van traditionele zekerheden op sociaal-economisch, sociaal-politiek en sociaal-cultureel gebied zijn weggevallen.

Wij mogen Van Cauwenbergh en Van Robaeyns dankbaar zijn, dat zij een „eigen visie op de strategische aanpak van het ondernemen” hebben willen ontwikkelen. Het eigene van hun boek komt tot uitdrukking in de poging een nieuwe conceptuele oriëntatie te vinden voor het probleemgebied van management en strategisch gedrag. Anders gezegd, steunend op hun praktijkervaring hebben de

auteurs geprobeerd zich kritisch op te stellen tegenover wat zij de overwegend Angelsaksische oriëntatie in de bedrijfskunde noemen. Ook dit mag een loffelijk streven worden genoemd. Immers, een echte Europese benadering van de bedrijfskunde ontbreekt nog steeds groten-deels.

Van Cauwenbergh en Van Robaeyns beginnen met te vertellen dat hun visie weliswaar in de context van het ondernemingsgebeuren is ontwikkeld, maar in beginsel ook daarbuiten in allerlei andere organisaties geldig is en kan worden toegepast. Daarna formuleren zij hun uitgangspunt: het zwaartepunt van elk type management is de strategie of wel het strategisch handelen. Het management zelf beschrijven zij als een activiteit met twee hoofdoriëntaties of dimensies. Hierop kom ik graag aan het slot van deze recensie nog even terug. De inleiding wordt afgesloten met een korte historische schets van het denken over management, waarbij drie ontwikkelingsfasen worden onderscheiden. In hoofdstuk 1 volgt een toelichting op de definiëring van hun uitgangspunten. Ook hierop wil ik nog apart terugkomen.

In de hoofdstukken 2, 3 en 4 wordt de eigenlijke boodschap stap voor stap aan ons gepresenteerd. In hoofdstuk 2 wordt de „organisatorische dimensie” van strategie behandeld. De kern van dit hoofdstuk is dat naar de opvatting van de auteurs strategie „verspreid” is over de verschillende geleidingen van de organisatie. Zij willen radicaal afrekenen met de voorstelling dat de leiding van de organisatie exclusief de doelstellingen bepaalt en dat de basis ze alleen uitvoert. In plaats hiervan wijzen zij op de sleutelpositie die het middenkader heeft bij de vorming van de organisatiestrategie, hetzij als mogelijke stimulator, hetzij als mogelijke blokkade. Een uitwerking van dit gezichtspunt voor verschillende groeifasen (liever zou ik het woord ontwikkelingsfasen hier hebben gezien) van de onderneming besluit dit hoofdstuk.

In hoofdstuk drie wordt de zogenaamde „strategische calculus” behandeld. Hieronder verstaan de auteurs de wijze waarop het management strategisch redeneert. Interessant hierbij is dat zij erop wijzen dat strategieën de neiging hebben weinig op elkaar te zijn afgestemd omdat nieuwe situaties — veranderingssituaties — vaak heel andere eisen stellen aan de strategie. Vervolgens beschrijven en commentariseren zij de oplossingen voor dit probleem die in de praktijkliteratuur te vinden zijn. Deze rubriceren zij in twee categorieën, te weten: allesomvattende, centraal gecoördineerde planning en fragmentarische, empirische strategievorming. Het alternatief dat de auteurs verkiezen ligt hier in zekere zin tussenin en laat zich het beste karakteriseren als een beweeglijke vorm van strategievorming waarbij een gedoseerd en gereserveerd engagement tegenover de

toekomst onmisbaar is. De kern van hoofdstuk drie is naar mijn mening dat wordt uiteengezet dat bij de strategievorming het juiste oordeel, de visie en ook de daarmee samenhangende streefbewustheid belangrijker zijn dan een methodische aanpak, dan planmatigheid als zodanig.

In het vierde hoofdstuk wordt het externe aspect van het strategisch gebeuren behandeld, de afstemming van de onderneming op de omgeving door zogenaamde strategische acties. Ook hier benadrukken de auteurs dat de gebruikelijke situatie is dat dergelijke acties niet bij voorbaat op elkaar zijn afgestemd.

Het belang van de visie die Van Cauwenbergh en Van Robaeyns ontwikkelen zou ik als volgt willen samenvatten. Ten eerste wijzen zij erop dat incoherenties, ja zelfs tegenstrijdigheden in het management normaal zijn. Zij rekenen af met het beeld van topmanagement als soeverein gezagsorgaan, dat alleen wordt gehinderd door externe beperkingen. Zij gaan zelfs zo ver te stellen dat interne beperkingen veel vaker de doorslag geven. Hoewel dit laatste wel een erg krasse stelling is, stem ik volledig in met hun waarneming dat de top van een organisatie het vaak drukker heeft met het bestrijden van de desintegratie van de organisatie — speciaal wanneer deze grootschalig is — dan met het bevorderen van de integratie.

Ten tweede geven zij aan dat het ontwikkelen van planningmethoden en -systemen op zich zelf geen garantie is voor beter strategisch gedrag. Visie en streefbewustzijn zijn onmisbaar. Graag wil ik dit laatste als uiterst belangrijk onderstrepen. Menselijk gedrag, en dus ook het gedrag van organisaties, wordt gekenmerkt door het feit dat het zowel een wilcomponent als een denkcomponent heeft. Men zou kunnen zeggen dat menselijk gedrag tevens altijd „ideeel willen” is, dat wil zeggen streven dat steunt op ideeën, denkbeelden, opvattingen enz. In een onzekere wereld hangt veel, zo niet alles ervan af of wij nog een gemeenschappelijk inspirerend toekomstbeeld en gemeenschappelijke grondthema's kunnen vinden en vasthouden. Dit nu lijkt juist het zwakste punt te zijn bij tal van organisaties en groeperingen, zowel in het economische leven als in het politieke en geestelijke leven. Ten aanzien van deze gedachtengang betuig ik gaarne mijn instemming met de auteurs, maar wel met de kanttekening, dat dit aspect wellicht verder had kunnen worden uitgewerkt. Zo hadden zij kunnen wijzen op de biografische methode als zinnige methode voor toekomstoriëntatie, waarbij het verleden en de toekomst beter op elkaar worden betrokken dan in de regel bij planning het geval is.

Ten slotte nog een andere kritische kanttekening. Ik ben niet zo gelukkig met de uitgangspunten die zijn gekozen voor de conceptuele analyse van management. Vooral de manier waarop met de

begrippen beheer, strategie, toevallig gedrag, beleid en organisatie wordt omgegaan lijkt mij voor kritiek vatbaar. Met de opvatting dat management het organiseren van beleidsactiviteiten omvat heb ik het ook nogal moeilijk. In mijn ogen is de essentie van management het gelijktijdig en evenwichtig sturen of besturen van routineprocessen en vernieuwingsprocessen. De term routineprocessen verwijst naar de organisatie als bestaand en historisch gegroeid systeem en met vernieuwingsprocessen wordt verwezen naar de organisatie als toekomstpotentie als reservoir van toekomstmogelijkheden. Deze beide dimensies komen dan samen in het concept „organisatie-ontwikkeling”. Bewust gekozen organisatie-ontwikkeling en strategievorming komen dan direct in de buurt van elkaar, vooropgesteld dat strategievorming als een permanent proces wordt gezien.

Niettemin is het boek van Van Cauwenbergh en Van Robaeyns het lezen zeker waard, al was het alleen al omdat het tot nadenken stemt, hetgeen niet van alle nieuw verschijnende boeken op het gebied van de bedrijfskunde kan worden gezegd.

C. J. Zwart

ESB

Mededeling

Postacademisch Onderwijs Belastingwetenschap

Het Postacademisch Onderwijs Belastingwetenschap — het samenwerkingsverband van de fiscale vakgroepen in Nederland — organiseert in maart en april 1980 zijn tweede cursus. De cursus zal als onderwerp hebben „Aspecten van de inkomstenbelasting” en zal bestaan uit zes colleges, waarbij de zelfwerkzaamheid van de cursist centraal zal staan. De onderwerpen zijn:

- het inkomensbegrip (Prof. Dr. S. Cnossen, Drs. L. G. M. Stevens);
- inkomsten uit dienstbetrekking (Mr. H. Mobach);
- inkomsten uit andere arbeid en uit vermogen (Mr. J. Rensema);
- opbrengsten van aandelen en aanmerkelijk-belangregeling (Prof. Mr. J. C. K. W. Bartel);
- periodieke uitkeringen en persoonlijke verplichtingen (Prof. Mr. J. F. M. Giele);
- inkomstenbelastingaspecten van levensverzekeringen (Mr. J. Hoogen-doorn).

Wegens de gekozen cursusvorm kunnen slechts 180 inschrijvingen worden gehonoreerd. De colleges zullen worden gegeven in Groningen, Amsterdam en Tilburg. Het cursusgeld bedraagt f. 125. Een brochure met nadere informatie kunt u uitsluitend schriftelijk tot 1 februari 1980 aanvragen bij: Bureau PAOB, Hugo de Grootstraat 32, 2311 XK Leiden, t.a.v. Ineke Stigter.

In deze bundel is een aantal artikelen bijeengebracht, die betrekking hebben op verschillende aspecten van het regionaal beleid. In de Inleiding wordt door de redacteurs gesteld, dat het nogal moeilijk blijkt te zijn om het doel, waarnaar het regionale beleid streeft, te identificeren; ja, er is zelfs vaak sprake van tegenstrijdige doelstellingen, wat te maken heeft met achterliggende doelstellingen vanuit de maatschappij of de politiek. „In het licht hiervan lijkt het geenszins overdreven om te stellen dat er in Nederland dringend behoefte is aan meer gecoördineerd regionaal beleid”.

In de bundel worden nu vragen aan de orde gesteld, die te maken hebben met de wens tot zo'n gecoördineerd regionaal beleid. Daarbij wordt gevraagd hoe het regionaal beleid in de praktijk gaat en wat de regionale economie in dit opzicht leert. Deze vragen worden belicht door auteurs, die uit hoofde van hun beroep betrokken zijn bij het regionale beleid. Er is naar gestreefd de inhoud een zo eerlijk mogelijke steekproef te laten zijn van alle vragen die in dit verband aan de orde zijn. Derhalve komen auteurs aan het woord met verschillende invalshoeken.

Het resultaat is een bundel met 10 artikelen, die deels te maken hebben met theoretische achtergronden van het regionale beleid, terwijl in andere artikelen allerlei concrete, praktische zaken aan de orde komen. Van de elf auteurs zijn er drie werkzaam bij universiteiten en/of universitaire onderzoeksbureaus, zeven auteurs zijn op één of andere manier verbonden aan de overheid (Economische Zaken, CPB, RPD, provincie Gelderland, gemeente Rotterdam, NOM), terwijl één auteur werknemer is van het Verbond van Nederlandse Ondernemingen. In het kader van een boekbespreking is het niet mogelijk aan alle artikelen aandacht te besteden. Met het aangeven van enkele grote lijnen wordt getracht de potentiële lezer voldoende informatie te geven.

In de eerste plaats valt op, dat in deze bundel veel artikelen zijn opgenomen die betrekking hebben op concrete situaties, zoals die zich in Nederland voordoen, bijvoorbeeld de positie van West-Nederland, de positie van de Noordelijke Ontwikkelingsmaatschappij, de visie vanuit de ondernemerswereld op het regionale beleid en de *Nota Regionaal sociaal-economisch beleid*.

Slechts een enkel artikel gaat in op de theoretische achtergronden, uitgaande van een maatschappelijke analyse. Opvallend in dit verband is het openingsartikel van Lambooy over regionaal-economische theorie en beleid: een stand van zaken. Lambooy laat duidelijk zien hoe een economische theorie, die betrekking heeft op het regionale beleid, ideologisch bepaald is. Hij stelt dat men in

de regionaal-economische theorie bijna steeds uitgaat van het neoklassieke paradigma. Dit paradigma noemt Lambooy overleefd als het gaat over de economische vraagstukken van de huidige maatschappij. Een economische theorie dient zich volgens Lambooy duidelijk te richten op de vraagstukken, zoals die zich nu voordoen. Hij stelt in dit verband: „In de maatschappij leven thans veel meer zorgen over gelijkheid en gelijkwaardigheid, milieu en grondstoffen, ruimtegebrek en regionale ontwikkeling, stedelijke verpaupering en stadsvernieuwing. Degeenen die nu geloven dat al deze problemen via de markteconomie kunnen worden opgelost, zijn — naar alle waarschijnlijkheid — niet op het juiste spoor”.

Het vervolg van de bundel laat echter zien, dat aan bijna alles wat na dit eerste artikel is geschreven het neoklassieke paradigma in meerdere of mindere mate ten grondslag ligt (niet in ieder artikel komt dit op dezelfde manier tot uitdrukking; in sommige artikelen is enig „close reading” nodig om deze uitgangspunten te ontdekken. Aanwezig zijn ze echter steeds). Dat betekent dat van de opzet van de bundel namelijk om „vanuit verschillende invalshoeken auteurs aan het woord te laten” in wetenschapsfilosofische zin niet veel terecht komt. Want hoe kan men hiervan spreken als bijna alles vanuit een neoklassieke visie is geschreven. Meer in het algemeen gesteld: in de bundel ontbreken allerlei groeperingen, die in dit verband wel van belang zijn, aangezien een andere wetenschapsfilosofische benadering juist een andere kijk geeft op de economisch-theoretische vraagstukken, maar ook en vooral een andere kijk geeft op de werkelijkheid van het regionale beleid. Zo zou men zich kunnen voorstellen, dat het artikel over het Noorden van het land (Noordelijke Ontwikkelingsmaatschappij) vergezeld zou zijn gegaan van het artikel van Glebbeek en Van Luijk „Emmen en het beleid, een onderzoek naar regionale onder-ontwikkeling”, zoals dat verschenen is in *Zone*, 4e kwartaal 1976. Dan zou vanuit een min of meer marxistisch georiënteerde wetenschapsfilosofie een nieuwe invalshoek aanwezig zijn, zoals in de Inleiding van de bundel wordt aangekondigd. Het voordeel van dit onderwerp is, dat dan ook over zo iets afs het Noorden van het land twee visies op tafel liggen.

Daarnaast is het erg opvallend dat wel van een werknemer van het Verbond van Nederlandse Ondernemingen een bijdrage verschijnt, maar dat van de zijde der vakbonden niets in de bundel is opgenomen. Daarnaast had het naar mijn gevoel zeer voor de hand gelegen een bijdrage op te nemen uit de wereld der kleinschaligheid (Schumacher, *Small is beautiful*). In die benadering beziet men

het probleem van de regionale onderontwikkeling vanuit een andere wetenschapsfilosofie dan de hiervoor genoemde. Tenslotte is een artikel vanuit de één of andere milieu-actiegroep in zo'n bundel met de genoemde uitgangspunten zeer gewenst. Met name denk ik hierbij aan de Werkgroep Eemsmond, die ten aanzien van de Oost-Groningse problematiek zeer zinnige rapporten heeft geschreven.

Als aan dit soort uitgangspunten meer aandacht was besteed, dan zou de bundel ten aanzien van de door de redacteurs gestelde doelstellingen geslaagd kunnen worden genoemd. Nu is er sprake van een aantal artikelen, waarin interessante onderwerpen op een over het algemeen zinnvolle manier beschreven zijn, uitgaande van over het algemeen gelijklopende uitgangspunten. De inleiding van de redacteurs scheidt ook geen helderheid in wat met deze bundel voor ogen stond. Het lijkt me toe, dat zo iets ook niet aan te geven is in een bladzijde, zoals hier is geprobeerd. Een gedegen artikel van de eindredacteurs, waarin de andere artikelen in een duidelijke en becomeментарieerde context worden geplaatst, lijkt mij in zo'n bundel zeer gewenst. Vele vergelijkbare Engelse publikaties op dit en aanverwante gebieden, kennen deze aanpak ook. Na het lezen van zo'n bundel wordt veel sneller duidelijk, waaruit de verschillende uitgangspunten bestaan en welke invloed deze hebben op het gepresenteerde.

Tot slot wil ik nog opmerken, dat het zeker de moeite waard is, verschillende van de in deze bundel opgenomen artikelen te lezen. Aan deze artikelen zou bij een andere opzet en aanpak veel meer recht zijn gedaan.

Jan van der Straaten

Dr. Johan de Vries: The Netherlands economy in the twentieth century. Van Gorcum, Assen, 1978, 136 blz., f. 23.

Dit boek is eerder in het Nederlands verschenen en gerecenseerd in *ESB* van 13 november 1974. Het geeft een beknopt overzicht van de economische groei in deze eeuw en besteedt veel aandacht aan de economische politiek van de overheid.

Rosa Luxemburg e.a.: De Russische revolutie. Het Wereldvenster, Archiefreeks 2, Baarn, 1979, 104 blz., f. 14,50.

Deze uitgave bevat twee geschriften, waarin de politieke situatie in het Rusland na de revolutie van 1917 wordt gekritiseerd door in het bolsjewisme teleurgestelde revolutionairen. Rosa Luxemburg stelde gedurende haar gevangenschap tijdens de eerste wereldoorlog haar opvattingen over de gebeurtenissen in Rusland op schrift. Het tweede deel van dit boek bevat de brochure *De Russische revolutie en de Communistische Partij*, geschreven in 1921 door Alexej Borovoj, Alexander Berluman, Emma Goldman en Alexander Schapiro.

A. W. van den Ban: Inleiding tot de voorlichtingskunde. Vierde, herziene druk. Boom, Meppel, 1979, 288 blz., f. 35.

Dit boek geeft een overzicht van het gehele gebied der voorlichtingskunde. Aan de orde komen de keuze van doelen, de gebruikte methoden, de programmering, de organisatie van de voorlichting en de voorlichtingsethiek.

K. L. Boon: Praktische statistiek met behulp van de pocketcalculator. Spruyt, Van Mantgem en De Does BV, Leiden, 1979, 235 blz., f. 34,50.

In dit boek is getracht de begrippenwereld van de statistiek zoveel mogelijk te baseren op begrippen uit de gewone

omgangstaal en niet op abstracte wiskundige formuleringen. Dit werk is dan ook niet geschreven voor de categorie „wiskundigen”, maar voor een ieder die wel eens met statistiek te maken heeft of te maken krijgt.

D. J. H. Haank en R. de Lange: De uitvaart van Nederhorst. De Mandarijn, Gorinchem, 1979, 223 blz., f. 25.

Na een periode van snelle groei werd in 1975 duidelijk dat het Nederhorst-concern wankelde. Deze studie analyseert het „ontbindingsproces” van Nederhorst. Door niet eerder gepubliceerd materiaal geeft het boek inzicht in de rol van de betrokkenen binnen en buiten de onderneming: concurrenten, banken,

vakorganisaties, ondernemingsraden, aandeelhouders, regering, parlement en de ondernemingsleiding.

David Bartenshaw, Ian B. Thompson en Hugh Clout: Europese probleemgebieden. Saarland-Lorraine, de Rhônedelta, het Frans-Belgisch industriegebied. Romen, Bussum, 1978, Geografische Vakbibliotheek, 144 blz.

In dit boek wordt de streekgebonden problematiek van drie Europese probleemgebieden behandeld. De uitgever wil met dit boek in de behoefte voorzien aan recent, concreet, geografisch studiemateriaal, waaraan in het VWO- en Havo-onderwijs de theoretische inzichten kunnen worden getoetst.

Economen.

De afdeling Economisch Onderzoek van de Algemene Bank Nederland houdt zich o.m. bezig met de analyse en prognose van ontwikkelingen op macro-economisch gebied en in het geld- en bankwezen.

De resultaten van haar onderzoek komen tot uiting in schriftelijke of mondelinge rapportages aan de beleidsorganen en/of de relaties van de bank.

De afdeling heeft vacatures voor enkele economen. De aan te stellen medewerkers voldoen aan de volgende kwalificaties:

- doctoraal economie;
- goede schriftelijke en mondelinge uitdrukkingsvaardigheid;
- inventiviteit en
- goede contactuele eigenschappen.

Voor deze vacatures komen zowel kandidaten met enige jaren ervaring als pas afgestudeerden in aanmerking.

Voor nadere informatie kan contact opgenomen worden met Drs. L. van Driel, telefonisch te bereiken onder nr. (020) 292369.

Schriftelijke sollicitaties, vergezeld van een curriculum vitae, kunnen worden gezonden aan de heer Drs. E.J.F. Bosman, Directoraat Personeel, Algemene Bank Nederland, Vijzelstraat 20, 1017 HK Amsterdam.

ABN Bank

lo de rijksoverheid vraagt

econoom (mnl./vrl.) vac. nr. 9-4086/0936

voor het Ministerie van Buitenlandse Zaken
t.b.v. de Directie Economische Samenwerking, Bureau Economische Aangelegenheden

Taak: voorbereiden van departementale en interdepartementale standpunten t.a.v. economische vraagstukken die aan de orde zijn in internationale organisaties, met name EF, OESO en IMF; volgen, analyseren en berichten inzake internationale monetaire ontwikkelingen (wisselkoersproblematiek, Europese monetaire samenwerking, hervorming internationale monetaire stelsel, betalingsbalansproblematiek, internationaal geld- en kapitaalverkeer w.o. de Eurodollarmarkt).

Vereist: voltooide universitaire opleiding op economisch gebied, b.v.k. macro-economische richting. Kennis van en bekendheid met de problematiek van economische samenwerking in Europees en OESO-verband strekt tot aanbeveling.

Standplaats: 's-Gravenhage.

Salaris: max. f 5211,- per maand.

Bij het Ministerie van Buitenlandse Zaken wordt de integratie voorbereid van ambtenaren van de Buitenlandse Dienst en van het ministerie, ten einde te komen tot een nieuwe Dienst Buitenlandse Zaken. Bij deze dienst zullen plaatsingen in binnen- en buitenland zich voltrekken binnen het kader van één personeelsplanning, welke aandacht schenkt aan individuele voorkeuren.

Van kandidaten zal derhalve worden gevraagd te kiezen voor (hun eventuele echtgenote/echtgenoot in te stemmen met) het vervullen van functies in binnen- en buitenland binnen deze geïntegreerde dienst.

Een psychologisch onderzoek maakt deel uit van de selectieprocedure.

Sollicitaties inzenden vóór 5 januari 1980.

medewerker stafbureau (mnl./vrl.) vac. nr. 9-4063/0936

voor het Ministerie van Landbouw en Visserij

Taak: bestuderen van en rapporteren over actuele onderwerpen op algemeen financieel en sociaal economisch terrein; assisteren van de staffunctionarissen in hun adviesfunctie t.b.v. de minister.

Vereist: doctoraal examen sociale economie.

Standplaats: 's-Gravenhage.

Salaris: afhankelijk van leeftijd en ervaring max. f 5211,- per maand.

Sollicitaties inzenden vóór 4 januari 1980.

beleidsmedewerker (mnl./vrl.) vac. nr. 9-4064/0936

voor het Ministerie van Landbouw en Visserij
t.b.v. de Directie Algemene Zaken, Milieu en Planologie

Taak: bestuderen en verwerken van gegevens m.b.t. de economische aspecten van de pacht van landbouwgronden; werkzaamheden m.b.t. het Ontwikkelings- en Saneringsfonds voor de landbouw; analyseren van het gevoerde beleid en adviseren m.b.t. het toekomstig beleid.

Vereist: doctoraal examen economie.

Standplaats: 's-Gravenhage.

Salaris: afhankelijk van leeftijd en ervaring max. f 5211,- per maand.

Sollicitaties inzenden vóór 4 januari 1980.